

Wapens en vlaggen van gemeenten en dorpen in Stad en Land van Breda sinds de herindeling van 1997

door

WILLEM VAN HAM

Bijna veertig jaar geleden verscheen in dit jaarboek een artikel over de symbolen van Stad en Land van Breda. Vrij uitvoerig werden wapens, vlaggen en zegels van de stad en de dorpen in het vroegere land van Breda, de latere baronie, behandeld.¹ Hierbij vormde de toen bestaande gemeentelijke indeling het uitgangspunt.

Dit artikel gaat over officiële, door een overheid vastgestelde wapens en vlaggen. Zij zijn pas officieel als voldaan is aan van hogerhand vastgestelde procedures. Het desbetreffende bestuur moet ter verkrijging van een wapen een gemotiveerd verzoekschrift bij de Kroon indienen. De wapenverlening vindt eerst plaats na advisering door de Hoge Raad van Adel, het hoogste college in deze zaken. Aan het vaststellen van vlaggen dient een raadsbesluit ten grondslag te liggen. Meestal laten besturen zich ter verkrijging van een verantwoord ontwerp, vooraf door dit college adviseren. Registratie van het genomen besluit dient bij de Hoge Raad van Adel te geschieden.

In de inleiding van dit artikel wordt uiteengezet wat wapens en vlaggen en zijn, hoe men ze registreert, hoe zij in 1997 en volgende jaren zijn gehandhaafd of gewijzigd en hoe er nieuwe zijn vastgesteld. Hierbij is uitgegaan van de actuele stand van zaken. Na een inleidend woord wordt de vrij ingewikkelde, van plaats tot plaats uiteenlopende gang van zaken beschreven. Tot slot wordt in het kort ingegaan op het in gebruik komen van moderne herkenningstekens voor de gemeenten: de zogenaamde logo's en logovlaggen.

Als bijlage van dit artikel is een lijst toegevoegd met beschrijvingen van de gemeentewapens, de gemeentevlaggen, de dorpswapens en de dorpsvlaggen. Ten dienste van de lezer volgt bovendien nog een verklarende woordenlijst van wapen- en vlaggenkundige termen.

Inleiding

Wapens en vlaggen, ook die van de gemeenten en waterschappen, behoren tot het cultuurhistorische erfgoed van de streek. Evenals de naam van de gemeente markeren wapens en vlaggen haar eigen identiteit. Zij kunnen die door hun langdurige, blijvende karakter versterken en continueren.

Wapens zijn gekleurde, blijvende kentekens die zijn voorgesteld op een schild (wapenschild) zoals dat in de middeleeuwen door ridders werd gevoerd tijdens oorlogen, toernooien of steekspelen en bij ceremoniële gebeurtenissen. Vaak voegde men aan het schild een versiering toe, die in hoofdzaak bestond uit een helm met helmte-

ken en dekkleden.² Later kwamen daar (rang)kronen, schildhouders, ordetekens en wapenspreuken op banderollen voor in de plaats. Zo'n geheel noemt men een wapenensemble. Het is vrijwel onnodig te stellen dat het praktische gebruik zoals dat in de middeleeuwen plaatsvond, ondertussen geheel verschoven was naar het louter representatieve. Het wapenensemble was een ornament geworden dat als kenmerk van personen, families, vorstenhuizen, dorpen, steden en landen een geheel andere, meer symbolische betekenis had gekregen.

Vlaggen zijn doeken die aan een stok of staak worden gehesen te land op een gebouw of op het slagveld; te water op schepen. Zij dienen om vriend en vijand van elkaar te onderscheiden of om de heerschappij over of de bescherming door een heerser of staat over een gebouw of vaartuig zichtbaar te maken. Vlaggen hebben tegenwoordig de vorm zoals zij die aan het einde van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw op schepen gekregen hebben. Het zijn doorgaans rechthoekige doeken van dunne stof (zogenaamde dundoeken). Zij kunnen een effen kleur hebben, of bestaan uit twee of meer banen. Aangezien het aantal gebruikte kleuren slechts beperkt is, worden er in verband met het onderlinge onderscheid in de vlag vaak emblemen uit het wapen of van andere oorsprong aangebracht.³

Sinds de middeleeuwen gebruiken steden en dorpen zegels, waarop een wapen is afgebeeld, dikwijls dat van de lands- of plaatselijke heer. Tijdens de Bataafse revolutietijd (1795-1801) legden nieuwe heersers aan de plaatselijke besturen het gebruik van zegels op, waarin symbolen van hun nieuwe ideologie waren afgebeeld. De oude zegels geraakten in onbruik, om bij de restauratie van de oude indeling in 1801 tijdelijk weer tevoorschijn te komen.⁴ De regeringen van koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) en vervolgens die van keizer Napoleon I (1810-1814) voerden nieuwe wapens in die hun heerschappij moesten onderstrepen. Na de val van de keizer in 1813-1814 werd Nederland weer zelfstandig, kortstondig als soeverein vorstendom, daarna als koninkrijk. Een restauratie van oude normen en vormen lag voor de hand.

Willem I, toen nog Soevereine Vorst, ging betrekkelijk snel over tot het instellen van een eigen centraal orgaan binnen het nieuwe bestel, belast met het behartigen van adelszaken. De Hoge Raad van Adel werd opgericht bij diens besluit van 24 juni 1814.⁵ Het college ontving een half jaar nadien opdracht alle steden, dorpen, heerlijkheden enzovoort die tot dan toe een wapen hadden gevoerd, dit door de Vorst te laten bevestigen. Op 5 januari 1815 kregen de publiekrechtelijke lichamen, waaronder de steden en plattelandsgemeenten, een oproep om binnen vijf maanden een afbeelding, beschrijving en toelichting in te zenden van hun tot dusverre gevoerde wapens. Er ging nog een paar jaar overheen voor de gemeenten in Noord-Brabant aan de beurt waren, want dat ene kantoor in Den Haag, met enige klerken en één wapentekenaar, moest aan de slag om het hele land, waarin toen meer dan zeventhonderd gemeenten lagen, van wapens te voorzien.⁶ In onze provincie, die toen 190 gemeenten telde, vond de enquête plaats door tussenkomst van de gouverneur, later commissaris van de koning(in) genoemd.⁷

Naast het rijkswapen en de provincie- gemeente-, waterschaps- en kerkelijke wapens zijn er in ons land officiële 'dorpswapens' en 'dorpsvlaggen'. Het element 'dorp' vormt voor een juist begrip van de materie een probleem. Terwijl het begrip 'wapen' voldoende is gedefinieerd, is het eerstgenoemde begrip nog niet helemaal

uitgekristalliseerd. Historisch gezien kan men onder ‘dorp’ iedere nederzetting begrijpen die noch door omvang noch door de eigen geschiedenis een stad vormt. De geschiedschrijving hield zich meer met het begrip ‘stad’ bezig.⁸ Lange tijd was het bestaan van een kerkelijke gemeente of parochie het kenmerk van een dorp; anders sprak men van een gehucht of buurtschap. Maar ook deze begrippen vervagen. Door kerkelijke ontwikkelingen moeten parochies worden samengevoegd en men sluit tal van kerkgebouwen. Andere dorpen verliezen hun karakter doordat zij in feite buitenwijken zijn geworden van een stedelijk centrum en topografisch niet of nauwelijks als een afzonderlijke eenheid zijn te onderscheiden.⁹

In ons land kwamen dorpswapens al in vroegere eeuwen voor. Doordat een meerderheid lange tijd heeft gediend als gemeentewapen vielen zij tot dusverre als zodanig niet op. De grootschalige samenvoeging van gemeenten heeft echter bij sommige dorpsbewoners het besef van de (deels verloren) eigenheid weer opgewekt. Een groot aantal dorpswapens is vanouds eigen aan het dorp zelf. Deze soort bevat vaak een toespeling op de dorpsnaam, bijvoorbeeld Alphen, Baarle, Chaam en Hage (later Princenhage). Het zijn zogenaamde ‘sprekende wapens’ die op het dorp zelf en niet op de vroegere dorpsheer betrekking hebben.

Wapens en vlaggen dienen in deze tijd vooral om op een geheel eigen wijze de lokale identiteit te versterken. Dat gebeurt meestal door te verwijzen naar het verleden waarin die identiteit gestalte kreeg. Hun symboliek krijgt vorm door kleuren en emblemen op een traditionele wijze, volgens de regels van de heraldiek of wapenkunde toe te passen. Wapens dienen vooral om het gezag van de overheid voor de plaatselijke bevolking zichtbaar te maken, terwijl vlaggen bij feestelijke gelegenheden het saamhorigheidsbesef binnen de gemeente als geheel kunnen versterken. Wapens en vlaggen zijn er wegens hun zinnebeeldige waarde, niet om er reclamespreuken op aan te brengen of om er karakteristieke lokale gebouwen of landschappen op af te beelden.

Stad en Land van Breda

De herindeling die op 1 januari 1997 van kracht is geworden bracht het aantal gemeenten van vijftien tot negen terug. Formeel gezien is hierdoor een aantal gemeentewapens en -vlaggen vervallen. De plaatselijke overheden dienden dus beslissingen te nemen wat betreft de in de toekomst te hanteren symbolen.

Vrijwel alle tot januari 1997 in stad en land van Breda bestaande gemeentewapens vonden hun oorsprong in zegels. Het gebruik om documenten van een zegel te voorzien als bewijs van echtheid van het daarin vermelde, was algemeen gebruikelijk in een tijd waarin de meerderheid van de bevolking analfabeet was. De schepenen, plaatselijke bestuurders en rechtsprekenden bij uitstek, gebruikten doorgaans een gezamenlijk zegelstempel of schependomszegel om stukken van groot zakelijk of juridisch belang mee te bekrachtigen. Om de rechtskracht van het zegel te versterken liet men het wapenschild of een ander embleem van de landelijke of plaatselijke overheid erop afbeelden. De bestuurders van de stad Breda en de dorpen in het bijbehorende gebied kregen dus al vroeg in hun geschiedenis met wapens te maken.

De zegels hadden verschillende ouderdom: de schepenen van de stad Breda ge-

bruikten er al in de dertiende eeuw. De meeste dorpen kwamen heel wat later, wat meestal samenhangt met de status die zij toen binnen het geheel van bestuur en rechtspraak innamen. De schepenen van Roosendaal namen eerst in de vijftiende eeuw een gezamenlijk zegel aan, die van Dongen, Etten en Leur, Gilze en Rijen, Ginneken en Bavel, Oosterhout, Rijsbergen, Terheijden en Zundert in de zeventiende. Alphen en Chaam, Baarle en Teteringen volgden pas in de achttiende eeuw. Sommige zegelstempels moeten verloren zijn gegaan in de oorlogen die West-Brabant in de loop van zijn geschiedenis teisterden. Vandaar dat er soms relatief 'jonge' zegels voorkomen die thans echter voor sommige dorpen de oudst bewaarde zijn. Dat wil niet zeggen dat er in die plaatsen tevoren geen zegels in gebruik waren geweest, maar daarvan zijn tot dusverre geen exemplaren in de archieven aangetroffen. Regionaal gezien kregen de zegels tot dusverre relatief weinig aandacht doordat het aantal gespecialiseerde schrijvers relatief gering is.¹⁰

Belangrijk voor de kennis van de wapens van de dorpen in de baronie, toen heerlijkheden genoemd, zijn de gegraveerde afbeeldingen in het in 1744 verschenen, hierna vele malen genoemde standaardwerk van Thomas E. van Goor.¹¹ Het is een slechte gewoonte om dergelijke standaardwerken als heraldische bron verdacht te maken, des te meer omdat verificatie aan de hand van andere bronnen meestal wel mogelijk is.

Alle gemeenten in de voormalige Baronie van Breda kregen in 1817 bevestiging van hun tot dusverre gevoerde 'wapens'. Net zoals men nu moeite heeft om de begrippen 'wapen' en 'logo' uit elkaar te houden, ontbrak toen de nodige kennis om 'wapens' en 'zegels' van elkaar te onderscheiden. Er ontstonden zodoende stads- en dorpswapens, waarvan sommige al enige eeuwen gevoerd waren, maar waarbij voor andere een beroep moest worden gedaan op zegels waarop geen wapenschild voorkwam. Sommige wapens dienden daarom geconstrueerd te worden aan de hand van het schaarse materiaal dat bij de gemeenten voorhanden was, voor het merendeel alleen maar zegelafdrukken. Het betrof voornamelijk zegels met de patroonheiligen van de parochies in de plaatsen waar toen de gemeentelijke administratie was gevestigd. In de baronie betrof dat Gilze en Rijen, Terheijden en Teteringen.¹²

Slechts de gemeenten Breda, Ginneken en Bavel, Princenhage en Roosendaal en Nispen konden de Hoge Raad van Adel informatie verschaffen over de juiste kleuren van hun wapens. De overige plaatsen kregen foutieve wapenkleuren omdat het hoge college noch de gemeentebesturen op de hoogte waren van correcte gegevens. Bij gebrek hieraan heeft men zich, evenals elders in het land, beholpen door de kleuren van het rijkswapen (goud op blauw) op de bestaande of nieuw verleende nieuwe wapens toe te passen.

Verbetering van wapens vond in dit gebied pas laat in de twintigste eeuw plaats. De eerste correctie betrof het wapen van Etten-Leur (1968). Daarna volgden Rijsbergen (1985) en Dongen (1990). Het betrof in hoofdzaak verbetering van de kleuren en de toevoeging of correctie van een kroon. Om het proces van wapenverbeteringen in Noord-Brabant te versnellen, waaraan sinds de jaren zestig de Stichting voor Banistiek en Heraldiek had bijgedragen, werd in 1986 binnen de Stichting Brabants Heem een Noord-Brabantse Commissie voor Wapen- en Vlaggenkunde ingesteld. Deze commissie bracht in de periode 1993-1996 een aantal rapporten uit

waarvan er drie betrekking hebben op het gebied van de voormalige baronie.¹³ Zij voegde aan haar rapporten voor sommige, toen nog niet opgeheven gemeenten het voorstel toe om het wapen na de herindeling, al dan niet verbeterd, te laten voortbestaan als dorpswapen. Dit vond uiteindelijk slechts bij drie gemeenten toepassing, mede omdat de bevolking soms een strijdbare houding aannam en zich bij voorbaat niet bij een toekomstige annexatie wenste neer te leggen. Men bleef daarbij sterk aan het bestaande gemeentewapen hechten, ook nadat de herindeling onherroepelijk was geworden.

Wapens per gemeente

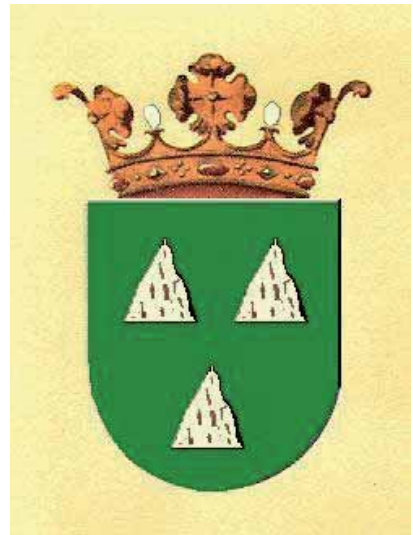
ALPHEN - CHAAM

Deze nieuwe gemeente is in 1997 ontstaan door samenvoeging van het kerngebied van de vroegere gemeente Alphen en Riel met de toenmalige gemeente Chaam. Bij de herindeling werden uit de opgeheven gemeente Nieuw-Ginneken de woonkernen Galder en Strijbeek en delen van de dorpen Bavel en Ulvenhout eraan toegevoegd. Er was ook gebiedsverlies. Het dorp Riel met het omliggende gebied ging voortaan deel uitmaken van de gemeente Goirle; een kleinere gebiedstrook moest worden afgestaan aan de gemeente Tilburg.

Het wapen van de nieuwe gemeente Alphen-Chaam is verleend in december 1998.¹⁴ Het stelt in groen twee gestileerde bergtoppen of 'alpen' uit het wapen van de vroegere gemeente Alphen en Riel voor en één kam uit het wapen van de vroegere gemeente Chaam. Het wapen vertoont de historische kleuren van Alphen, de bestuurlijke kern van de nieuwe gemeente.¹⁵

1. Gemeentewapen van Alphen-Chaam 1998.

2. Dorpswapen van Alphen 1997.

De gemeenteraad van Alphen-Chaam stelde bij raadsbesluit van 23 oktober 1997 voor de dorpen Alphen en Chaam wapens en vlaggen vast; voor de woonkernen Galder en Strijbeek alleen wapens.

Alphen

Het dorpswapen van Alphen komt al voor in het genoemde standaardwerk van Van Goor.¹⁶ Ten behoeve van de wapenverlening diende de burgemeester van Alphen en Riel op 28 februari 1813 een schetstekening in. Volgens hem hadden de bergtoppen betrekking op de "alphen of gebergten die Italiën van Vrankrijk scheiden". Het gemeentewapen werd verleend bij diploma van 16 juli 1817. De schildkleuren waren de rijkskleuren.¹⁷ Op 24 november 1948 meldde het gemeentebestuur aan de Hoge Raad van Adel, dat het wapendiploma in de bevrijdingsdagen (najaar 1944) in het ongerede was geraakt. Het op 10 januari 1949 door de secretaris van de Hoge Raad van Adel afgegeven "authentieke" afschrift geeft een enigszins van het diploma uit 1817 afwijkende beschrijving. Op de nieuwe wapentekening zijn de bergspitsen puntiger getekend dan op het oude diploma. De kroon is veranderd in één van drie bladeren en twee parels in plaats van vijf bladeren zoals die in 1817 bevestigd was.¹⁸

Een voorstel uit 1993 om het wapen van Alphen te verbeteren had geen succes. Pas vier jaar later, toen de gemeenteraad van Alphen-Chaam het dorpswapen officieel vaststelde, vond de correctie plaats.¹⁹ De gemeenteraad hield er echter geen rekening mee dat het hierbij de bedoeling was, het wapen van de toen nog bestaande gemeente Alphen en Riel te corrigeren. Daarom draagt het dorpswapen nog steeds de kroon, die indertijd als symbool voor de gemeentelijke autonomie moest dienen. Men had deze nu beter kunnen weglaten.

Chaam

3. Dorpswapen van Chaam 1997. Op basis van collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag

Chaam

Het gebied van dit dorp behoorde tot de schepenbank van Alphen. Bij keizerlijk decreet is Chaam in november 1810 daarvan afgescheiden. Het dorp bleef tot 1 januari 1997 een afzonderlijke gemeente vormen.

Ondanks de afhankelijkheid van de schepenbank van Alphen had Chaam in de achttiende eeuw reeds een eigen wapen en zegel. Het wapen is afgebeeld in het zojuist genoemde standaardwerk van Van Goor en kan worden omschreven als: in goud drie zwarte kammen. De kammen verwijzen naar de dorpsnaam die in plaatselijk dialect als “Koam” wordt uitgesproken.²⁰

In 1817 werd de gemeente Chaam in het gebruik van het wapen bevestigd.²¹ Het schild heeft als dekking een parelkroon; als schildhouders dienen twee vogels: rijkers of kraanvogels? De kleuren zijn sindsdien de rijkskleuren.

De Noord-Brabantse Commissie stelde het gemeentebestuur in mei 1996 voor, indien de gemeente Chaam zou worden opgeheven, voor het dorp het historische wapen opnieuw vast te stellen, maar dan in zijn oorspronkelijke kleuren.²² De gemeenteraad van Alphen-Chaam besloot echter het wapen uit 1817 onveranderd, dus in de rijkskleuren, als dorpswapen te handhaven.²³ Op de dorpsvlag van Chaam zijn wél de historische kleuren toegepast. Er bestaat dus sindsdien een duidelijk verschil tussen wapen en vlag.

Galder

De raad van toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken heeft op 10 december 1996 voor de woonkern Galder een wapen vastgesteld, hetgeen door de gemeenteraad van Alphen-Chaam is gecontinueerd.²⁴ In het heraldisch gezien, rechterdeel van het dorpswapen zijn de wapenfiguren aangebracht van het geslacht Van der Daesdonck, afkomstig van het gelijknamige landgoed of -huis Ter Daesdonck onder dit gebied. Het linkerdeel is doorsneden: boven een rode schelp, één van de attributen van Jacob de Meerdere (*Jacobus Major*) als patroonheilige van de plaatselijke kapel. De liturgische kleur van deze heilige is rood. In de benedenhelft van het schilddeel zijn de drie schuinkruisen van stad en land van Breda opgenomen.²⁵

4. Dorpswapen van Galder 1996.

5. Dorpswapen van Strijbeek 1996.

De gemeenteraad van Alphen-Chaam heeft eveneens het wapen van de woonkern Strijbeek, zoals in 1996 door de gemeenteraad van Nieuw-Ginneken vastgesteld, gecontinueerd.²⁶ Het vertoont op een groen veld een aanzijnde hertenkop, met tussen de takken van zijn gewei een Latijns kruis. Gewei en kruis vormen één van de attributen van Sint Huibert of Hubertus, de patroonheilige van de lokale kapel. Groen en wit zijn de kleuren van de heilige. Het schildhoofd met de drie schuin-kruisjes verwijst naar stad en land van Breda (vergelijk de dorpswapens van Bavel, Galder en Ulvenhout).²⁷

BAARLE - NASSAU

Het gebied van de gemeente Baarle-Nassau bleef bij de gemeentelijke herindelingsverandering onveranderd. Het is nagenoeg identiek aan dat van de voormalige schepenbank. Binnen de dorpskom van Baarle en aan de rand van het gemeentelijke gebied liggen Belgische enclaves, die samen de gemeente Baarle-Hertog (provincie Antwerpen) vormen. De situatie dateert uit de middeleeuwen; zowel 'Hertog' als 'Nassau' had een eigen schepenbank en gebruikte een eigen schependomszegel.

Het wapen van Baarle-Nassau komt voor in het al genoemde standaardwerk van Van Goor.²⁸ Het is daar gearceerd in de kleuraanduiding voor rood, waarin drie witte (= zilveren) balen. Deze zijn daarin gestileerd tot drie cilindervormige rollen. Kennelijk is bij het oorspronkelijke ontwerp aan een sprekend wapen gedacht. Volgens een primitieve naamsuitleg zou Baarle zijn afgeleid van *Baol* (baalzak). Deze mening is uiteraard reeds lang achterhaald, maar heraldische afbeeldingen zijn geen illustraties bij een wetenschappelijke verhandeling, maar een symbolische verwijzing naar een vroeger cultuurbeeld.

6. Gemeentewapen van Baarle-Nassau 1817. Collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag.

7. Zegel van de stad Breda vijftiende eeuw.

In verband met de bevestiging van het wapen zond de burgemeester van Baarle-Nassau aan de gouverneur der provincie op 13 maart 1815 een afdruk van het tot dusverre gebruikte zegel. De Hoge Raad van Adel stelde het twee jaar nadien vast in de rijkskleuren. De vormgeving van de balen is in dit wapen nog vrij primitief.²⁹ Het schild bleef ongekroond hoewel de gemeente daarop recht heeft als rechtsopvolger van de schepenbank die in de tweede helft van de achttiende eeuw zegelde met een wapenschild, gedekt met een kroon van drie bladeren en twee parels.³⁰

Het gemeentebestuur van Baarle-Nassau werd enige malen tevergeefs geadviseerd, de historische kleuren, zoals afgebeeld bij Van Goor, te herstellen en de kroon opnieuw aan het wapenschild toe te voegen.³¹

BREDA

De vroegere gemeente Breda is per 1 januari 1997 vergroot door toevoeging van vrijwel het gehele gebied van de voormalige gemeenten Prinsenbeek en Teteringen. Bovendien gingen noordelijke gedeelten van de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken en kleinere terreinen van de voormalige gemeenten Rijsbergen en Terheijden tot de gemeente Breda behoren.

Breda is de voormalige hoofdplaats van de gelijknamige baronie. Het stedelijke wapenschild is identiek aan dat van de heren van Breda, die al in de twaalfde eeuw stad en land regeerden. De kleuren, zilver op keel, zijn bekend uit het wapenboek Bigot, vervaardigd in 1254. Na het uitsterven van de heerlijke familie *Van Breda* in 1281 is het stadsbestuur het wapenschild geleidelijk aan als stedelijk gaan beschouwen, een ontwikkeling die ook in andere heerlijke steden te volgen is. Op het grootzegel uit de vijftiende eeuw komt het ensemble voor, dat thans nog het volledige wapen van Breda vormt. Het wapenschild heeft twee leeuwen als schildhouders en rust op een burcht die geflankeerd wordt door gestileerde bergen, waarop bomen. Bovenaan leunt er een engel op.³²

8. Gemeentewapen van Breda 1817/2000.

9. Wapentekening van Breda ca. 1950.

De tekening in het in 1817 verstrekte diploma geeft twee schildhoudende leeuwen weer die, anders dan op het bij een brief van de burgemeester toegevoegde model, ontleend is aan het standaardwerk van Van Goor, waarop zij naar het schild zijn toegewend.³³ Aangezien elementen uit het genoemde stadszegel ontbreken, zweven de leeuwen als het ware boven de burcht, zonder daarop te steunen.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw vervaardigde de wapentekenaar Victor van Schoonhoven van Beurden voor het gemeentebestuur een versie van het wapen, die meer eenheid en stijl vertoont. Hij heeft een betere vormgeving bereikt door het verlagen en verbreden van de burcht. De leeuwen staan op deze uitstekende tekening stevig op de torens en muren terwijl die op het wapendiploma zweven. De vleugels van de engel zijn wijd uitgespreid, waardoor de horizontale opbouw in de breedte wordt versterkt. Het schild is relatief groot afgebeeld, zodat het een duidelijk dominerende plaats in de compositie inneemt. Het gemeentebestuur is echter niet ingegaan op een voorstel om het wapen aan de hand van de tekening van Van Schoonhoven te laten verbeteren. Wel verzocht het de Kroon een betere omschrijving met handhaving van het bestaande diploma. Deze correctie werd in 1991 bij Koninklijk Besluit verleend.³⁴

De raad van de nieuwe gemeente Breda besloot op 21 december 2000 (drie jaar na de herindeling!) het historische stadswapen als gemeentewapen te blijven voeren, zonder daarin enige verandering aan te brengen.

Voormalige gemeenten

Ginneken en Bavel

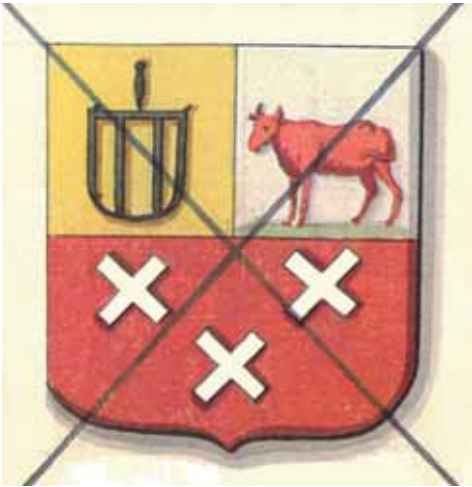
Ginneken vormde tot 1795 met Ulvenhout en Bavel één rechtsgebied onder de Baronie van Breda. Het gemeenschappelijke wapen van Ginneken en Bavel bestaat uit een schild dat door een horizontale lijn in tweeën is verdeeld (heraldisch doorsneden). De bovenhelft is opnieuw verdeeld, nu door een verticale lijn. Ginneken nam in het bovenste deel het eerste kwartier in. In het meergenoemde standaardwerk van Van Goor is dit van goud, waarin een blauw rooster.³⁵ Het rooster is het attribuut van de parochiepatroon, de martelaar Sint Laureis of Laurens (*Laurentius*).³⁶ In het tweede kwartier prijkt een koe om Bavel te representeren. Dit dier is het attribuut van Sint Brigida, de patrones van Bavel. De benedenhelft van het schild is rood, met daarin de drie zilveren schuinkruisjes die Stad en Land van Breda symboliseren.

Het wapen, aan de gemeente Ginneken en Bavel bevestigd bij diploma van 16 juli 1817, kwam overeen met het vanouds gevoerde. Alleen het rooster was nu in plaats van blauw, zwart gekleurd.³⁷

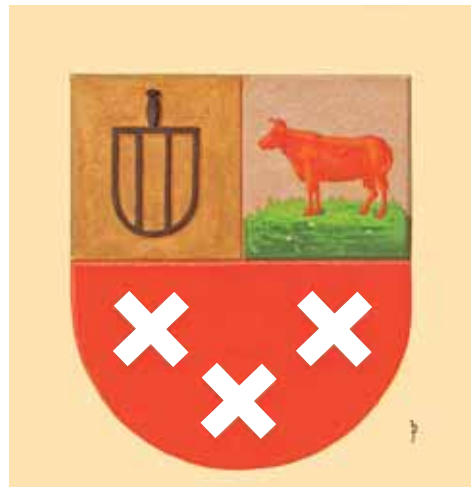
Nieuw-Ginneken

De prinses-regentes Juliana besloot in augustus 1948 aan de gemeente Nieuw-Ginneken een wapen te verlenen dat slechts in enige details afwijkt van dat van Ginneken en Bavel.³⁸ In de praktijk liet de nieuwe gemeente de koe in plaats van rood, als roodbont afbeelden.

Aan het in 1965 in gebruik genomen gemeentehuis prijkte een bronzen afbeel-

10. Wapen van de voormalige gemeente Ginneken en Bavel 1817. Collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag.

11. Wapen van de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken 1948.

ding van het wapen, vervaardigd door de beeldhouwer Niel Steenberg. Zeer kort voor de opheffing van de gemeente is het kunstwerk aan het plaatselijke museum overgedragen. Vervolgens is het aan een gevel van dat gebouw bevestigd. Door het toevoegen van twee schildhoudende engelen is op deze bronssculptuur een ensemble ontstaan, dat gecompleteerd werd door een banderol met de spreuk "Ik geef en blyf gaaf". Deze volzin betreft de herhaalde afsplitsingen van gebied van Nieuw-Ginneken ten behoeve van de buurgemeente Breda.³⁹

12. Wapenreliëf in brons van Nieuw-Ginneken door Niel Steenberg, 1965.

13. Ontwerp van een dorpswapen voor Ginneken.

Princenhage

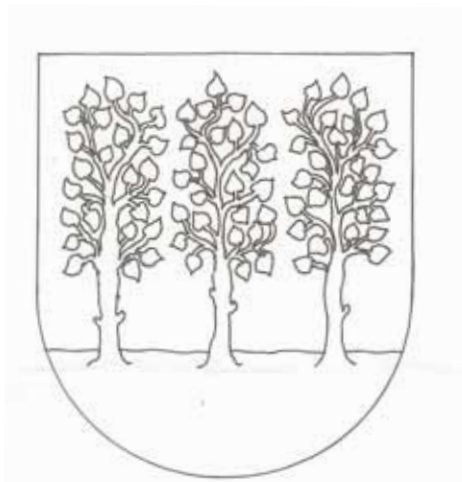
De burgemeester van Princenhage zond op 25 april 1815 aan de gouverneur van de provincie een tekening van het wapen, "hetwelk deze gemeente ten allen tijde heeft gehad." Het wapen komt ook voor in het meergenoemde boek van Van Goor. Het schild is zilver, de bomen en de grasgrond zijn als groen gearceerd.⁴⁰ Het gemeentewapen, als zodanig bevestigd in juli 1817, komt grotendeels overeen met dat in het laatst gebruikte schependomszegel. De zandgrond is gedeeltelijke met gras begroeid. Het terrein wordt nog doorspekt met zilveren vlekken die kennelijk de drasigheid van het terrein moeten weergeven.⁴¹

Het gemeentebestuur van Breda kreeg in mei 1996 en 2007 het advies om het voormalige gemeentewapen als dorpswapen vast te stellen en de omschrijving te completeren. De procedure is tot nu toe nog niet afgerond.

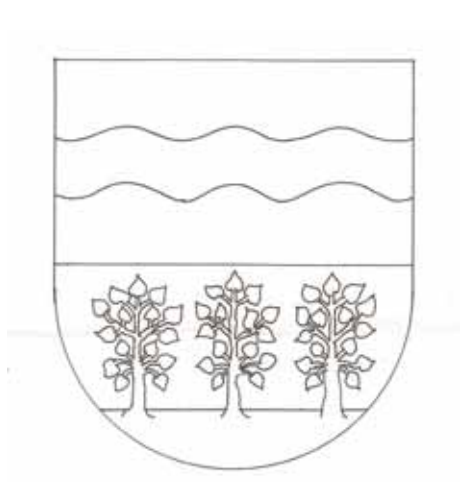
Prinsenbeek

De toenmalige gemeente Princenhage werd in 1942 verdeeld over de toenmalige gemeente Breda en de alsdan nieuwgevormde gemeente Beek N.Br. [thans Prinsenbeek].

De burgemeester van de toen nog Beek genoemde gemeente diende in augustus 1944 een eerste ontwerp voor een te verlenen wapen in bij de Hoge Raad van Adel. Het ontwerp was van de hand van G. B. OIslager, "ambtenaar ter secretarie en kunstschilder te Princenhage". Dit vrij ingewikkelde wapenvoorstel omvat een verticaal verdeeld schild, met in de rechter schildhelft een beeld van de dorpspatrones Sint Gertrudis van Nijvel en in de linkerhelft boven kleine golfjes, voorstellende de Beek, waarboven "hoog opgaande golven van dezelfde kleur, die de bewogen tijden van heden moesten symboliseren." Beneden in deze schildhelft staan drie "gestamde, gebla-

14. Ontwerp van een dorpswapen van Princenhage..

15. Ontwerp van een dorpswapen voor Prinsenbeek.

derde en uitgerukte bomen”, die voormalige gemeente Princenhage symboliseren.⁴² Pas in januari 1951 heeft de Kroon aan Prinsenbeek een eenvoudiger wapen verleend dat in het groene bovendeel een golvende zilveren dwarsbalk voorstelt waarmee de gemeentenaam is aangeduid. De drie bomen in de benedenhelft zijn ontleend aan het wapen van Princenhage. Ze zijn nu echter geheel groen gekleurd en staan op een groene grasgrond.⁴³

De Noord-Brabantse Commissie adviseerde in mei 1996 het vervallen wapen als dorpswapen te herstellen en de omschrijving te completeren. Hierop is het gemeentebestuur van Breda tot dusverre ook niet ingegaan.

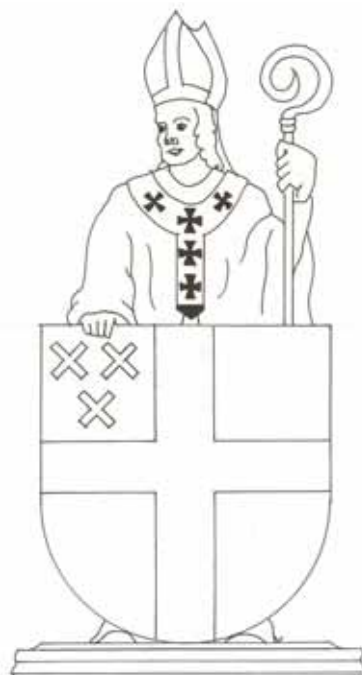
Teteringen

Deze voormalige gemeente behoorde onder de schepenbank van Breda. Het gebied vormde de zogenaamde *Byvanck* van die stad. Wel was er een college van zes gezwoeren, die met de drossaard, de buitenburgemeester en twee stedelijke schepenen de dorpszaken behartigden. Teteringen werd pas in 1795 een zelfstandige gemeente die echter driemaal gebiedsdelen aan Breda moest afstaan.⁴⁴

Het gemeentebestuur ging in 1799 een eigen zegel voeren, waarin het beeld van een bisschop. Hiermee is vermoedelijk de parochiepatroon *Sint Willibrord* bedoeld, die met de rechter- een zegenend gebaar maakt en in de linkerhand een kromstaf vasthoudt. Gebruik werd hiervoor echter gemaakt van een afbeelding van *Sint Ambrosius*, patroon van het plaatselijke bijenhoudersgilde, zoals die voorkomt op een gildentrom van ca. 1720.⁴⁵

16. Wapen van de voormalige gemeente Teteringen 1952. .

17. Ontwerp van een dorpswapen voor Teteringen

Bij de verlening van het gemeentewapen in 1817 werd het heiligenbeeld in goud op een blauw schild geplaatst. Dit heiligenwapen vertoonde dus de rijkskleuren. Op een nieuw verstrekt diploma gaf de secretaris van de Hoge Raad van Adel in maart 1952 een authentiek afschrift van wapentekst en -tekening. Daarbij nam deze de oude beschrijving over maar de afbeelding liet hij enigszins fatsoeneren.⁴⁶

In 1996 werd tevergeefs bij het gemeentebestuur van Teteringen bepleit om een meer heraldisch wapen vast te laten stellen. De vlaggenkleuren die sinds 1978 rood en geel waren zouden daarbij ook in het wapenschild in plaats kunnen komen van blauw en goud. De patroonheilige had dan als schildhouder kunnen optreden. Indien de gemeente zou worden opgeheven kon dit verbeterde ensemble als dorpswapen vastgesteld worden. Het gemeentebestuur van Breda, dat als rechtsopvolger van de commissie in februari 2007 hetzelfde advies kreeg, heeft daarop tot dusverre evenmin een besluit genomen.⁴⁷

Overige dorpswapens

In het besluit van 21 december 2000 van de gemeenteraad van Breda is geen sprake van dorpswapens of -vlaggen. Wel deelt het college van burgemeester en wethouders in het bijbehorende raadsvoorstel mee, dat een en ander de voormalige gemeenten Nieuw-Ginneken, Prinsenbeek en Teteringen niet belet "hun eigen oude wapen en vlag op informele wijze te voeren."⁴⁸ De Bredase ambtenaren hebben daarbij de woonkernen Princenhage en Ginneken vergeten. Overigens is de uitdrukking "gemeenten" in het genoemde raadsvoorstel merkwaardig. Men zou eerder van de bewoners, of op zijn minst de dorpsraden kunnen spreken. Formeel gezien blijven tot nader order de wapens gelden die door de gemeenteraad van Nieuw-Ginneken op het einde van zijn bestaan voor de dorpen Bavel en Ulvenhout zijn vastgesteld.

Overigens gebruikt de dorpsraad van Ginneken het volledige wapen van de voormalige gemeente op zijn briefpapier. Een wapen met alleen het rooster, dus zonder de koe van Bavel zou voor de woonkern Ginneken kunnen volstaan. Een dergelijk wapen prijkt sinds achttiende eeuw op de dorpspomp van Ginneken. De schuin-

18. Dorpswapen van Bavel 1996.

19. Dorpswapen van Ulvenhout 1996.

kruizen uit het wapen van Stad en Land van Breda kunnen als schildhoofd aan het wapen toegevoegd worden.⁴⁹

Bavel

Aan de hand van een voorstel van de Noord-Brabantse Commissie stelde de gemeenteraad van Nieuw-Ginneken in december 1996 voor Bavel een dorpswapen vast.⁵⁰ Het komt sinds het eerste kwart van de achttiende eeuw voor als tweede kwartier van het wapen van Ginneken en Bavel. Hierin prijkt de koe, attribuut van Sint Brigida, de patroonheilige van het dorp. In het meergenoemde standaardwerk van Van Goor is dit wapenkwartier van zilver, waarin de rode koe op een grasgrond staat.⁵¹ De drie schuinkruizen in het schildhoofd zijn toegevoegd om de band met stad en land van Breda weer te geven.⁵²

Ulvenhout

De gemeenteraad van Nieuw-Ginneken besloot in december 1996 ook voor Ulvenhout een dorpswapen vast te stellen. Het schild is verticaal verdeeld : in de heraldisch gezien rechter helft de gouden leeuw van het geslacht Van Gaveren-Liedekerke, waarvan enkele leden in de veertiende eeuw dorpsheer van Ulvenhout waren. De linker schildhelft is horizontaal verdeeld (doorsneden): in de bovenhelft een blauw rooster op een gouden veld als attribuut van Sint Laurens, de parochiepatroon van het dorp. De benedenhelft vertoont weer de drie schuinkruizen, het symbool van Stad en Land van Breda.⁵³

DONGEN

Bij de herindeling is het gebied van de gemeente Dongen vergroot met dat van de voormalige gemeente 's-Gravenmoer. Kleinere gebieden werden door de aangrenzende gemeenten afgestaan. Aan de andere kant moest de gemeente een terrein in het westen aan de gemeente Oosterhout overdragen.

Het wapenschild vertoont in het werk van Van Goor de arcering voor rood, de dwarsbalken zijn blanco (wit of zilver) gelaten.⁵⁴ Deze kleuren komen overeen met die van de familie Van Dalem, een jongere tak van de familie Van Arkel, waarvan leden van 1357 tot 1499 de heerlijkheid Dongen bezaten.⁵⁵

In een brief aan de gouverneur van de provincie Noord-Brabant van 16 maart 1815 beweerde de burgemeester van Dongen, dat het wapen van zijn gemeente zeven turven voorstelde, een misverstand dat sommige schrijvers in later verschenen publicaties herhaald hebben.⁵⁶ Het wapen werd in de rijkskleuren bevestigd in juli 1817.⁵⁷

Na advies van deskundige zijde zijn de kleuren in 1990 verbeterd; daarbij is er een kroon van drie bladeren en twee parels aan toegevoegd.⁵⁸ De gemeenteraad van de nieuwe gemeente Dongen besloot het wapen van de voormalige gemeente van die naam, zoals dat bij Koninklijk Besluit van 2 januari 1990 was verbeterd, te blijven voeren.⁵⁹ Dit wapen bevat geen verwijzing naar dat van de voormalige gemeente

20. Gemeentewapen van Dongen 1990/1997
Collectie en foto: Hoge Raad van Adel,
Den Haag.

21. Gemeentewapen van Etten-Leur 1968.

's-Gravenmoer waarvan het gebied bij de herindeling aan Dongen is toegevoegd. Een combinatie van beide wapens zou overigens een minder fraai geheel hebben gevormd, omdat het wapen van 's-Gravenmoer tamelijk ingewikkeld is. Bovendien is het historisch gezien jonger dan dat van Dongen.

ETTEN - LEUR

Bij de gemeentelijke herindeling verloor deze gemeente een strookvormig gebied nabij Hoeven aan de nieuwgevormde gemeente Halderberge en een veel kleiner terrein aan de gemeente Rucphen. Dit gebiedsverlies heeft voor wapen en vlag van Etten-Leur uiteraard geen gevolgen.

Het is niet duidelijk of er enig verband bestaat tussen het wapen van de vrijheid Etten dat in zilver drie rode burchten voorstelt en dat van het geslacht met dezelfde naam, dat deze figuren van blauw op zilver voert. Op de grote kaart van de vrijheid Etten uit 1677 in het gemeentehuis aldaar komt het wapen al in rood en zilver voor. Het handschrift van Nuyts uit het einde van de zeventiende eeuw beschrijft het als: *drie roode burchten op een wit veld*. Van Goor documenteerde eveneens deze kleuren.⁶⁰ Het wapen in dezelfde verven siert nog het fronton van het raadhuis van Etten, zoals dat voorkomt op een aquarel van ca. 1780.⁶¹

Op 23 maart 1815 zond de burgemeester een afdruk van het laatst in gebruik zijnde schependomszegel van Etten aan de gouverneur der provincie. Het wapen werd bij diploma van 16 juli 1817 bevestigd.⁶² De kleuren waren sindsdien de rijkskleuren, totdat in 1967 het wapen werd verbeterd aan de hand van een rapport van streekarchivaris drs. Cl. Lohmann, ontstaan in overleg met Klaes Sierksma van de Stichting voor Banistiek en Heraldiek en Willem van Ham.⁶³

GILZE EN RIJEN

Deze gemeente behield bij de herindeling haar zelfstandigheid. Wel moest zij een oostelijk gebiedsdeel aan de gemeente Tilburg afstaan. Ook verloor Gilze en Rijen een strookje land aan de noordzijde van zijn gebied aan Dongen.

Van Goor beeldt de parochiepatroon Sint Pieter af op een schild van zilver, gekleed in een blauwe tuniek met daaroverheen een rode mantel. De heilige staat op een grasgrond; rond zijn hoofd is een aureool (stralenkrans) afgebeeld. Hij heeft in de rechterhand een sleutel en in de linkerhand een boek.⁶⁴

Volgens een aantekening van de burgemeester van Gilze en Rijen uit 1815 waren hem de juiste kleuren van het wapen niet bekend. De kleuren van het in 1817 bevestigde wapen zijn blauw en goud, de rijkskleuren. De omschrijving in het wapendiploma is onvolledig.⁶⁵ Het gemeentebestuur gebruikt sinds 1953 een fraai getekende versie van dit wapen. Deze is echter niet officieel.⁶⁶ De kleuren blauw en goud mogen weinig karakteristiek voor de gemeente worden genoemd, een schild met alleen een heiligenbeeld evenmin. Een plaatselijke schrijver vond in 1992 voorstellen tot verbetering 'uit heraldisch oogpunt wellicht goed te verdedigen' maar toch bleef hij van mening dat het op historische en praktische gronden volledig verantwoord zou zijn 'het reeds zoveel eeuwen gebruikte gemeentezegel en -wapen als hét vertrouwde kenmerk van de gemeente te handhaven.' Een uitleg wat die historische en praktische gronden dan wel zouden zijn, werd daarbij niet gegeven.⁶⁷

22. Gemeentewapen van Gilze en Rijen 1817.
Collectie en foto: Hoge Raad van Adel,
Den Haag.

23. Wapentekening van Gilze en Rijen 1953.

OOSTERHOUT

Bij de gemeentelijke herindeling is het gebied van Oosterhout vergroot met een gebiedsstrook van de gemeente Teteringen en relatief veel kleinere terreinen van de voormalige gemeenten Dongen, Geertruidenberg en Terheijden. Oosterhout verloor daarbij enige perceeltjes aan de nieuwe gemeenten Drimmelen en Geertruidenberg. De herindeling bracht geen wijzigingen, ook niet in het tot dusverre gevoerde wapen en in de vlag.

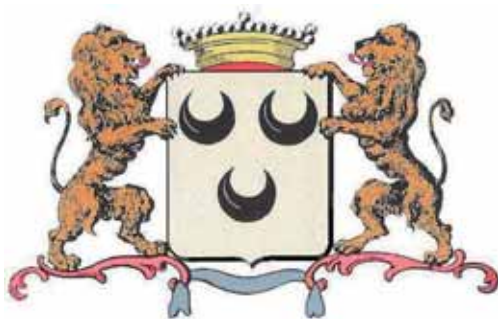
Het wapenschild van Oosterhout komt overeen met het familiewapen van de Polanens, heren van de Lek en van Breda tot 1404. Het wapenschild is ook afgebeeld in het meergenoemde werk van Van Goor (1744) en kan worden omschreven als: in zilver drie zwarte maansikkels of wassenaars.⁶⁸

Op 31 oktober 1815 zond de burgemeester van Oosterhout aan de gouverneur der provincie een fraaie tekening, die conform het laatst gebruikte schependomszegel was gemaakt. Op het wapenensemble heeft het schild een kroon van vijf bladeren.⁶⁹ Het wapen is in 1817 bevestigd, maar nu gedekt met een parelkroon. De reden hiervoor is wellicht de rangorde die men in die tijd aan de verschillende gemeenten toekende.⁷⁰ In de praktijk van de gemeentelijke administratie zijn steeds varianten van het wapen met de bladerkroon in gebruik gebleven. De leeuwen worden meestal in goud voorgesteld en niet in de natuurlijke kleuren die op het wapendiploma voorkomen.

Het gemeentebestuur ging niet in op voorstellen om het wapen te verbeteren aan de hand van het model, zoals dat voorkomt op het genoemde achttiende-eeuwse zegel.⁷¹

24. Wapentekening van Oosterhout 1815.

25. Gemeentewapen Oosterhout.

26. Gemeentewapen van Roosendaal 1997.

27. Dorpswapen van Nispen 1998/2005.

ROOSENDAAL

Enigszins afgezonderd van het gebied rond Breda ligt de gemeente Roosendaal, door het gebied van Rucphen daarvan gescheiden. De vrijheid van Roosendaal en de heerlijkheid Nispen maakten echter tot 1795 wel deel uit van de baronie. Thans wordt Roosendaal als een onderdeel van westelijk Noord-Brabant beschouwd.

De nieuwe gemeente Roosendaal is bij de gemeentelijke herindeling gevormd uit het gebied van de toenmalige gemeente Roosendaal en Nispen, uit het grootste deel van de toenmalige gemeente Wouw en uit een kleiner gebied van Rucphen, gelegen ten westen van de woonkern Zegge.

De raad van de nieuwe gemeente Roosendaal besloot op 18 december 1997 bij de Kroon een wapen aan te vragen. Dit verschilt van het wapen van de voormalige gemeente Roosendaal en Nispen slechts in één enkel opzicht, namelijk dat het schild conform de achttiende-eeuwse zegels gedekt is met een parelkroon. In de motivering werd tevens verwezen naar in 1989 en 1996 verschenen rapporten. De genoemde voorstellen betroffen echter de toenmalige gemeente Roosendaal en Nispen.⁷² De suggestie om het gemeentewapen na de herindeling in zoverre aan te passen, dat het wapen van Nispen als hartschild daaruit zou vervallen, werd echter niet overgenomen.⁷³

Dorpswapen van Nispen

De heerlijkheid Nispen behoorde eertijds tot de afzonderlijke lenen die de hertogen van Brabant in het Land van Breda hadden uitgegeven. Aangezien dit en andere lenen in 1387 verpand werden aan Jan van Polanen, de toenmalige heer van Breda, ging Nispen vervolgens bestuurlijk volledig op in het gebied van Roosendaal.

28. Gemeentewapen van Zundert 2000.

Het dorpswapen van Nispen komt overeen met dat van het gelijknamige geslacht. De leeuw in het wapen van de hoofdtak van de familie is groen. De rode kroon op het hoofd van het wapendier (al vermeld in 1685) ontbreekt soms. In het wapen van een zijtak van dit geslacht, die onder meer te Geertruidenberg was gevestigd, is de leeuw zwart gekleurd.⁷⁴

De plaatselijke heemkundekring haakte in op een voorstel aan de gemeenteraad van Roosendaal van de Noord-Brabantse Commissie om dit wapen als dorpswapen vast te stellen.⁷⁵ De raad besloot in maart 1998 conform het verzoek. Het is door dezelfde raad in september 2005 nader omschreven met als bijlage een professionele heraldische tekening.⁷⁶

ZUNDERT

De nieuwe gemeente Zundert is bij de herindeling gevormd door samenvoeging van de oude gemeente van die naam met het grootste deel van de voormalige gemeente Rijsbergen en met een relatief klein terrein van Rucphen. Aan laatstgemelde gemeente moest echter een iets grotere oppervlakte gebied worden afgestaan. De nieuwe gemeente Breda kreeg bovendien een strook van Rijsbergen (het gebied Hazeldonk) toebedeeld.⁷⁷

De wapens van Zundert en Rijsbergen zijn naast elkaar afgebeeld in het meermalen genoemde standaardwerk van Van Goor. Het Zundertse wapen is echter vertekend als men het vergelijkt met het gemeenschappelijk zegel van de drie dorpen Groot- en Klein-Zundert en Wernhout uit circa 1697.⁷⁸ Op dit zegel (circa 1697) heeft het kruis in de schildvoet de vorm van een krukkenkruis, in de armen vergezeld van vier kleinere. In de heraldiek heet een dergelijk kruis een Jeruzalemskruis. Het wapen werd toegeschreven aan het vroegere koninkrijk Jeruzalem. Dit was tijdens de kruistochten ontstaan in het huidige Palestina en omliggende gebieden. Bij Van Goor staan in de schildvoet drie kruizen naast elkaar, het middelste is daarbij groter dan de beide flankerende.⁷⁹

Op 20 maart 1815 zond de burgemeester van Zundert aan de gouverneur der provincie enige afdrukken van het vroegere zegel.⁸⁰ De in 1817 bevestigde wapenkleuren zijn echter de rijkskleuren. Het wapen behield zijn kroon en schildhouders. De kroon heeft in het diploma vijf bladeren, wat niet overeenkomt met die op het schependomszegel.

Voorstellen tot wapenverbetering, in 1989 en 1996 bij het gemeentebestuur ingediend, legde dit naast zich neer. Deze voorstellen hielden een omwisseling van de historische kleuren en metalen in, nodig omdat de aangrenzende gemeente Rijsbergen deze kleuren reeds voerde.⁸¹ In de nieuwe situatie ontstaan na de herindeling zou deze omwisseling niet meer nodig geweest zijn. Toch diende het gemeentebestuur na de herindeling een aanvraag in conform de inmiddels achterhaalde voorstellen. Ook de heemkundekringen in de dorpen van de vergrote gemeente steunden dit verzoek, terwijl de Hoge Raad van Adel zich eveneens akkoord verklaarde.⁸² In plaats van het grote krukkenkruis met dito kleine kruisjes paste hij de inmiddels internationaal standaard geworden variant toe. Hierin is het grote krukkenkruis in de vier hoeken tussen de kruisarmen vergezeld van verkorte kruisjes, zonder krukken.⁸³

VOORMALIGE GEMEENTEN

Rijsbergen (gemeente Zundert)

De gemeente Rijsbergen werd in 1810 afgesplitst van het gebied van de schepensbank die merkwaardig genoeg "de Eeninge van Rijsbergen" heette, maar in het dorp Groot- Zundert was gevestigd. Ondanks deze juridische situatie gebruikte de dorpsadministratie van Rijsbergen reeds in de achttiende eeuw een eigen zegel met het hierna omschreven wapen.

Dit is naast dat van Zundert afgebeeld in het meergenoemde werk van Van Goor en kan worden omschreven als: een rood schild, waarin een groene keper; links- en rechtsboven en onder de keper is daarbij een zilveren lelie aangebracht. De lelies zouden herinneren aan de heren van Zundert-Hertog uit het geslacht Van Schoonhoven, hetgeen merkwaardig mag heten voor een wapen van Rijsbergen waar deze familie geen bestuurs- en rechtsmacht had.⁸⁴

Op 30 maart 1815 zond de burgemeester ter bevestiging van het wapen aan de gouverneur der provincie een inktafdruk van het laatst gebruikte dorpszegel. Aangezien geen kleuomschrijving was bijgesloten, zag de Hoge Raad van Adel zich genoodzaakt ook hier de rijkskleuren toe te passen (16 juli 1817).⁸⁵ De op het zegel van Rijsbergen afgebeelde kroon en de schildhoudende leeuwen werden niet bevestigd. Het gemeentebestuur voerde in de administratieve praktijk het schild met de leeuwen en de kroon zoals die op het vermelde zegel voorkwamen.

In 1962 stelde de gemeenteraad van Rijsbergen een vlag in de historische kleuren vast, zonder dat het wapen veranderd werd. Dat gebeurde eerst in 1985 toen men de Kroon alsnog om verbetering verzocht.⁸⁶ De keper in dit wapen werd echter niet groen gekleurd, zoals in het oude. De Hoge Raad van Adel heeft hier de heraldische grondregel (geen kleur op kleur) streng willen toepassen. De wapenfiguren op het

rode schild zijn nu zilver gekleurd, de leeuwen van goud. Ook is de kroon die reeds op het dorpszegel voorkomt, als schilddekking toegevoegd. Het wapenensemble rust op een zilveren voetstuk.

De Noord-Brabantse Commissie adviseerde in 1996 het wapen van Rijsbergen ongewijzigd te handhaven als dorpswapen, indien de gemeente zou worden opgeheven. Tot dusverre heeft het gemeentebestuur van Zundert dit voorstel echter niet gehonoreerd.⁸⁷

Terheijden (gemeente Drimmelen)

Van het gebied van Terheijden is bij de herindeling het grootste, oostelijke deel toegevalen aan de nieuwgevormde gemeente Drimmelen. Het westelijke gedeelte, omvattende een deel van de Zonzeelse- en geheel de Crauwelsgorse Polder, kwam te behoren onder de nieuwe gemeente Moerdijk. Gebiedjes ten zuiden van het Markkanaal gingen over aan de nieuwe gemeente Breda en de reeds bestaande gemeente Oosterhout.

Het gemeentewapen van Terheijden vertoonde de patroonheilige van de plaatselijke kapel, Sint Antonius de kluisenaar of heremiet. Zijn attribuut, een varken, staat achter hem.⁸⁸ In het standaardwerk van Van Goor is het schild ongekleurd (van zilver) met de heilige in een groene pij; in de linkerhand houdt hij een opengeslagen boek, in de rechter hanteert hij een (moeilijk zichtbare) geldbeurs. De kleuren groen en zilver (wit) zijn traditioneel voor schuttersgilden die aan Antonius zijn toegewijd.⁸⁹

De burgemeester van Terheijden zond de gouverneur van de provincie in maart 1815 ter bevestiging een tekening van het wapen evenals een lakafdruk van het schependomszegel. De tekening kwam grotendeels overeen met de gravure in het boek van Van Goor, maar de arcering begreep de afzender niet als een kleuraanduiding.⁹⁰ Het gevolg daarvan was dat in juli 1817 aan de gemeente een wapen werd verleend dat overeenkomt met de afbeelding op het zegel. Het is dus een heiligenwapen, maar dan uitgevoerd in de rijkskleuren.⁹¹

29. Wapen van de voormalige gemeente Rijsbergen, 1985.

30. Wapen van de voormalige gemeente Terheijden 1961.

In 1960 vond het gemeentebestuur de tekening op het wapendiploma minder bevredigend. De reeds genoemde wapentekenaar Van Schoonhoven van Beurden maakte een nieuwe weergave die kon dienen als basis voor een koninklijk besluit waarbij aan de gemeente een verbeterd wapen verleend werd. De voornaamste verandering betreft de kruk, waarop de heilige met de rechterhand steunt.⁹² Een pleidooi om het wapen te vervangen door een heraldisch en historisch meer verantwoord blaasen vond in 1996 geen gehoor bij het toenmalige gemeentebestuur.⁹³

Gemeentevlaggen

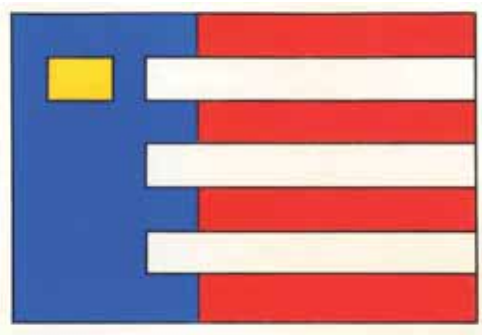
Gemeentevlaggen zijn in Nederland een ‘modern’ verschijnsel. Met die kwalificatie is vooral bedoeld dat zij ver ná 1800, voor het merendeel zelfs na 1945, in zwang zijn gekomen. Vanouds zijn er op schepen uit kuststeden en -dorpen en in plaatsen langs de rivieren vlaggen gebruikt, waarvan sommige uit de middeleeuwen dateren. Aan Noord-Brabant ging dat verschijnsel nagenoeg voorbij. Wel bestonden er in de negentiende eeuw vlaggen van Bergen op Zoom, Breda, Grave, ’s-Hertogenbosch en Ravenstein. Hoever zij in de geschiedenis teruggingen is tot dusverre niet achterhaald.⁹⁴

Eindhoven was in 1927 een vroege eenling onder de gemeenten in Noord-Brabant die een officiële vlag instelde. Daar bleef het voorlopig bij. Van belang, maar tegelijkertijd ook een remmende factor, blijkt de schenking van vlaggen te zijn geweest die de gemeente ’s-Hertogenbosch aan alle Noord-Brabantse gemeenten deed bij gelegenheid van het eeuwfeest van de stad in 1935. Iedere vlag was vierkant en van franjes voorzien, dus in feite een banier. Deze vertoonde rode en witte blokken zoals die in de Brabantse vlag voorkomen. In plaats van de vier blokken in de bovenhoek aan de stokzijde had de vlag een vierkant vak (kanton) in de kleur van het wapenschild van de desbetreffende gemeente, waarin de wapenfiguren. De banier werd in vele gemeenten in de raadszaal opgesteld en algemeen beschouwd als de gemeentevlag.⁹⁵

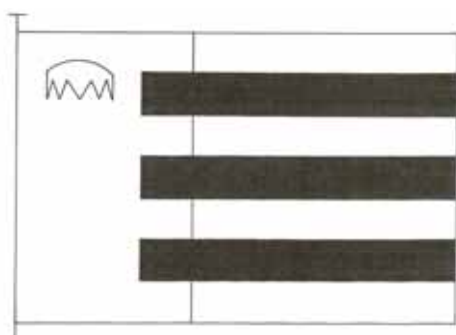
Voor de herindeling

Pas na 1945 kwam schoorvoetend het proces op gang waarin de gemeenten een vlag instelden, meestal bij raadsbesluit. Er vond een voortdurende wisselwerking plaats tussen lokale ontwerpers, de Hoge Raad van Adel en de Stichting voor Banistiek en Heraldiek, steeds vertegenwoordigd door haar voorzitter Klaes Sierksma. Onder de ‘plaatselijke’ ontwerpers bevonden zich ook de toenmalige gemeente- of streekarchivarissen.

In de vroegere Baronie van Breda was de eerste officieel ingestelde vlag die van de toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken (1949). De hoofdstad Breda volgde drie jaar nadien, Oosterhout in 1956 en Roosendaal en Nispen weer twee jaar later. Baarle-Nassau, Chaam, Gilze en Rijen, Rijsbergen en Zundert kregen in 1962 een vlag; Prinsenbeek en Terheijden (1963) kort erna, Dongen met drie jaar afstand. Etten-Leur sloot in 1968 voorlopig de rij. Tien jaar nadien volgde de gemeente Teteringen als laatste. Dongen werd in 1989 de eerste gemeente die een nieuwe vlag instelde nadat het gemeentewapen verbeterd was.

31. Gemeentevlag Baarle-Nassau 1962.
Collectie en foto: Hoge Raad van Adel,
Den Haag.

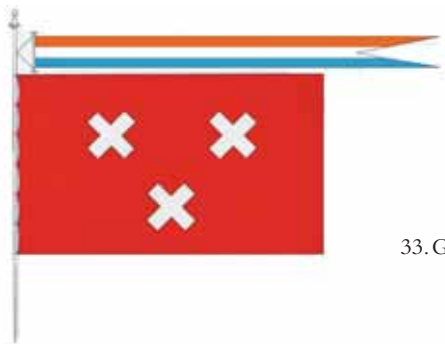

32. Vlag van de voormalige gemeente Chaam
1962.

De Stichting voor Banistiek en Heraldiek adviseerde de gemeentebesturen van de heraldisch gezien bijeen behorende dorpen Alphen en Riel, Baarle-Nassau en Chaam gemeentevlaggen van hetzelfde stramen te kiezen. Het oorspronkelijke ontwerp voor deze vlaggen was van Willem van Ham. Als gevolg hiervan kwamen in 1962 de vlaggen van Baarle-Nassau en Chaam tot stand. Deze combineren de wapenkleuren blauw en geel met de historische kleuren zoals die door Van Goor zijn overgeleverd.⁹⁶ De bedoeling was dat ook de gemeente Alphen en Riel zich bij de twee andere gemeenten zou aansluiten. Dit werd niet bewaarheid, voornamelijk door tegenstand van de toenmalige streekarchivaris G. Rehm. Deze discussie speelde zich in 1966 af. Het ging nog 22 jaar duren voordat een nieuw vlagontwerp voor Alphen ter tafel kwam. De vlag vertoont een modern, meer gedurfd patroon, echter wel in de bekende kleuren blauw en geel.⁹⁷

Breda voerde in 1857 een vlag van twee even hoge banen van wit en rood, met op het midden het volledige gemeentewapen.⁹⁸ Zeker tot 1952 werd door de bevolking bij feestelijke gebeurtenissen een simpele vlag uitgestoken in die twee kleuren, zonder wapenafbeelding. Deze vlag was identiek met die van de republiek Polen. Deze vlag werd echter vanaf 1944 plaatselijk populair omdat Poolse militairen een doorslaggevende rol speelden bij de bevrijding van de stad. Het viel dus sedertdien moeilijk na te gaan, welke vlag nu bedoeld werd.

Een nieuwe gemeentevlag van Breda is in juni 1952 vastgesteld bij de viering van 'Breda Oranjestad', een feest waarbij tegelijk het zevenhonderdjarig stadsjubileum gememoreerd werd. Zij komt overeen met de banier van de oudste heren van Stad en Land die op een rood doek de drie witte schuinkruizen weergeeft. Het ontwerp is ontleend aan het vendel van een Bredase burgercompagnie die te Mechelen in 1580 aan de kant van de prins van Oranje streed. Het vendel is gedocumenteerd in een bundel gedichten van Willem de Gortter en anderen, in de eerste helft van de zeventiende eeuw opgeschreven in een album dat tevoren slechts de afbeeldingen bevatte.⁹⁹ Het doek had aan de bovenzijde drie banen in de kleuren oranje, wit en blauw. De livrei van de prins zelf vertoonde deze kleuren. Hoewel de driekleur niet aan de stad toebehoorde, wenste in 1952 het gemeentebestuur van Breda ze, in de vorm van een

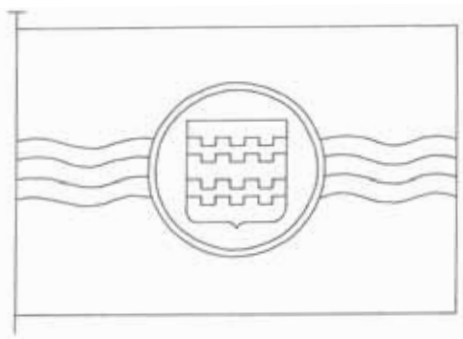

33. Gemeentevlag van Breda 1952/2000.

wimpel, uitdrukkelijk te behouden. De wimpel wordt overigens, zoals het raadsbesluit uitdrukkelijk stelt, alleen bij bijzondere gelegenheden gevoerd.¹⁰⁰

Een dundoek met een wapenschild erop, een feitelijke onjuistheid, kwam in deze regio alleen te Dongen voor. De vlag was in maart 1966 ingesteld naar aanleiding van een in dat jaar gehouden handelsbeurs, waarbij de organisatie een kant-en-klare, 'eigele' vlag aan de gemeente schonk. Het ontwerp was van de hand van de glazenier Jan Willemen. Over de golvende baan heen die de Donge moet voorstellen, prijkt op het midden van de vlag het gemeentewapen op een rode schijf met witte rand. In de hoeken van de oorspronkelijke vlag had men symbolen aangebracht voor de handel, de landbouw, de (industriële) techniek en de schoenen- en leerproductie. Hoewel er in de gemeenteraad door sommige raadsleden werd gevraagd nog meer vignetten aan te brengen (bijvoorbeeld voor de veeteelt en het onderwijs), waren er anderen die vereenvoudiging wensten. Zij wonnen het pleit: alleen de centrale schijf, waarin het wapen en de golvende middenbaan, werden gehandhaafd.¹⁰¹

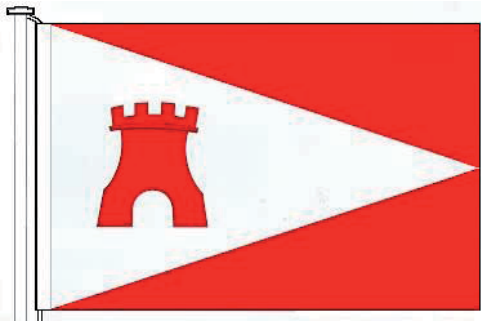
Het gemeentestuur van Dongen kreeg in maart 1989 het advies, over te gaan tot herziening van de vlag. Zij vertoont op rood twee dubbel gekanteelde banen, wat overeenkomt met het verbeterde gemeentewapen. Deze vlag is in 1990 officieel geworden.¹⁰²

34. Vlag van de toenmalige gemeente Dongen 1966-1997.

35. Gemeentevlag van Dongen 1989/1997. Collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag.

36. Gemeentevlag van Etten-Leur 1968.

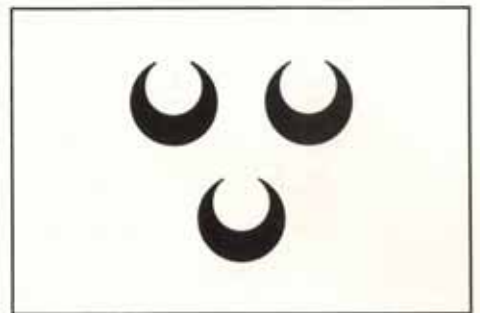
37. Gemeentevlag van Gilze en Rijen 1962.
Collectie en foto: Hoge Raad van Adel,
Den Haag.

Streekarchivaris Lohmann, Sierksma van de Stichting voor Banistiek en Heraldiek en Van Ham als ontwerper stonden in 1968 aan de wieg van het voorstel dat dienst deed bij de instelling van een vlag voor de gemeente Etten-Leur. De kleuren van de vlag komen overeen met het toen herziene gemeentewapen. Daaruit is, ter wille van de eenvoud, slechts één toren overgenomen die in een witte broekingsdriehoek is geplaatst. De toren staat voor de cultuurhistorische waarden binnen het gemeentegebied. De driehoek symboliseert het streven van de gemeente naar vooruitgang.¹⁰³

De gemeenteraad van Gilze en Rijen stelde in juli 1962 een van blauw en geel linksgeschuinde vlag vast.¹⁰⁴ De schuine verdelingslijn verwijst naar het dalen en opstijgen van de vliegtuigen op het plaatselijke militaire vliegveld. De tweedeling verzinnebeeldt ook de beide dorpskernen. De sleutel, het attribuut van de patroonheilige Sint Pieter, is in het centrum van de vlag geplaatst. Het ontwerp was van de hand van de toen te Groningen wonende vlaggenkundige Klaes Sierksma.¹⁰⁵

38. Vlag van de voormalige gemeente
Nieuw-Ginneken 1949.

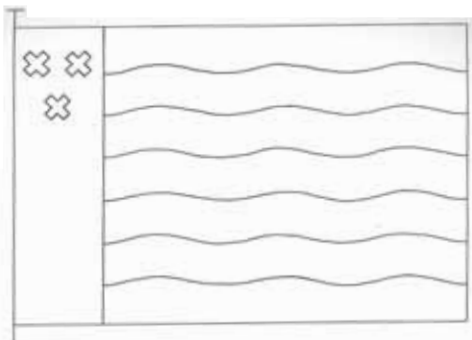
39. Gemeentevlag van Oosterhout 1956.
Collectie en foto: Hoge Raad van Adel,
Den Haag.

Het gemeentebestuur van Nieuw-Ginneken merkte in 1949 op dat onder de voormalige gemeente Ginneken en Bavel groen en wit algemeen als de gemeentekleuren werden beschouwd. Als rechtsoptvolgers van de oude gemeente vonden de bestuurders het 'juist en billijk' deze kleuren voor de nieuwe gemeente te handhaven.

De vlag bestaat uit vijf banen die de woonkernen: Bavel, Galder, Heusdenhout, Strijbeek en Ulvenhout symboliseren. In verband met de 'sociaal-economische geaardheid' en de daarmee samenhangende 'landelijke rust' van dit gebied geeft het gemeentebestuur de voorkeur aan horizontale banen. Nog verder gaan zij, in lyrische beschouwingen, over de symboliek van de kleuren. Gewezen wordt op het 'overheersende' groen in de gemeente door haar weide, heide en bos. Het wit moet uitdrukking geven aan de 'hoop en bede' dat God 'telken jare volle wasdom geve aan land-, tuin- en bosbouwgewassen, opdat Nieuw-Ginneken een bloeiende (bloesem is veelal wit) gemeente mogen zijn tot vreugde (wordt ook gesymboliseerd door wit) van hare bevolking.' Ook beroept men zich op adviezen van de rijksarchivaris in Noord-Brabant, mr. J.P.W.A. Smit.¹⁰⁶ Na een gunstig advies van de Hoge Raad van Adel is vervolgens het raadsbesluit genomen.¹⁰⁷

Het gemeentewapen van Oosterhout leende zich uitstekend om te worden omgezet in de 'heraldische' vlag die in september 1956 door de gemeenteraad werd ingesteld. Daarop prijken, zoals te begrijpen is, de drie liggende wassenaars uit het wapenschild.¹⁰⁸

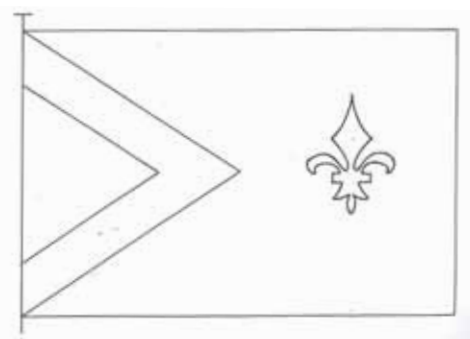
De gemeenteraad van Prinsenbeek nam in oktober 1963 een vlag aan, die bestaat uit zeven golvende groene, respectievelijk witte banen. Deze stemmen overeen met de witte, golvende balk op groen in de bovenhelft van het wapenschild van de gemeente. De drie witte 'Sint-Andrieskruizen' in een strook langs de stok (de broeking) van de vlag dienen als symbool voor de Baronie van Breda, waardoor de historische verbondenheid met deze landstreek is verzinnebeeld. Tevens dient de rode broeking om de vlag duidelijker te onderscheiden van de andere gemeenten die eveneens de kleuren groen en wit in hun wapens en vlaggen hebben (zie bijvoorbeeld Nieuw-Ginneken). Het college van burgemeester en wethouders heeft zich hierbij laten adviseren door de Hoge Raad van Adel, de streekarchivaris drs. C. Lohmann (deze had het oorspronkelijke ontwerp gemaakt) en Klaes Sierksma te Muiderberg.¹⁰⁹

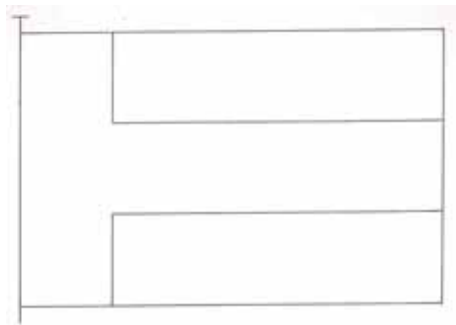
40. Vlag van de voormalige gemeente Prinsenbeek 1963..

41. Gemeentevlag van Roosendaal 1958/1998.

42. Vlag van de voormalige gemeente Rijsbergen 1962-1997.

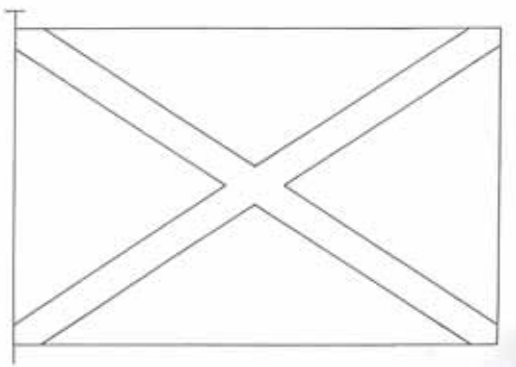
43. Vlag van de voormalige gemeente Terheijden 1963-1997.

De gemeenteraad van Roosendaal en Nispen stelde op 3 april 1958 als vlag een linksgeschuind dundoek in, met achtereenvolgens de drie kleuren van het gemeentewapen en drie rode rozen in de middelste, witte baan.¹¹⁰ Het ontwerp was van Johan Werz, de toenmalige directeur van het museum 'De Ghulden Roos' te Roosendaal.¹¹¹

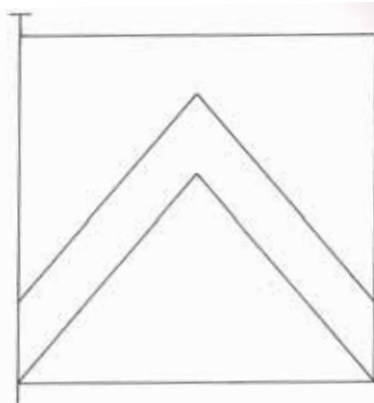
De gemeenteraad van Rijsbergen verkoos in mei 1962 een vlag in te stellen volgens de historische wapenkleuren zoals die door Van Goor zijn gedocumenteerd. Het was een rood dundoek, waarin een groene broekkeper (uitgaande van de zijde van de vlaggenstok) en in het uitwaaiende gedeelte een witte lelie. Daarmee legde dit college een advies van de Hoge Raad van Adel naast zich neer om een blauwe vlag in te stellen, met in het centrum een gele lelie. Zoals reeds vermeld, volgde een wapenverbetering eerst in 1985.¹¹²

De gemeenteraad van Terheijden stelde in april 1963 een vlag naar een ontwerp van de toenmalige streekarchivaris G. J. Rehm. Deze stelde voor de dorpspatroon Sint Antonius in de vlag te representeren door een Taukruis, ook genoemd T-vormige staf of kruk, een attribuut van deze heilige. De wapenfiguur komt overeen met de letter T die volgens dit advies een kwartslag gedraaid werd zodat de (gele) dwarsbalk samenvalt met de baan aan de stokzijde (broeking) en de staande balk tot het uitwaaiende deel reikt en zo de rest van de vlag verdeelt in drie banen van blauw, geel en blauw. De streekarchivaris wees erop dat de letter T ook de beginletter van de gemeentenaam is. Een eerder voorstel van zijn hand om aan de vlag rood en wit, de kleuren van stad en baronie van Breda te geven, werd na een ingekomen advies van de Hoge Raad van Adel niet gehonoreerd.¹¹³

De gemeenteraad van Teteringen stelde in september 1978 een gemeentevlag vast, die rood was waarin een geel diagonaalkruis. De afwijking van de kleuren van het gemeentewapen werd verdedigd met het argument dat het rood de voorkeur verdiende om de overdaad van blauw-gele vlaggen in Nederland niet verder uit te breiden. De rode kleur ontleende men aan de bisschopsmantel van Sint Ambrosius zoals die voorkomt op de uit een omstreeks 1720 daterende trom van het plaatselijke bijenhoudersgilde. De trom had ook model gestaan bij het ontwerpen van het gemeentewapen uit 1817. Dat rood de kleur is van het wapenschild van het Land van Breda zagen burgemeesters en wethouders als een 'plezierige bijkomstigheid'. Het schuin-

44. Vlag van de voormalige gemeente Teteringen 1978-1997.

45. Vlag van de toenmalige gemeente Zundert 1962-1997.

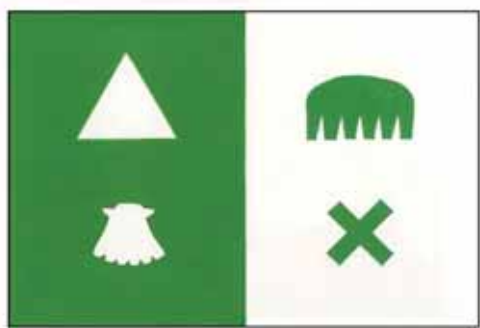
kruis zagen zij als een verdubbeling van de bisschopsstaf van Ambrosius. Het is een raadsel wat zij hiermee bedoelden. De bestuurders merkten nog op dat het kruis ook in genoemd Bredaas wapen voorkomt, zij het daar in drievoud en van zilver. De keuze voor maar één schuinkruis werd volgens hen gerechtvaardigd door de jarenlange strijd die Teteringen vanaf 1795 heeft moeten voeren om zich van de stad Breda te kunnen losmaken.¹¹⁴ De uiteindelijke omschrijving van de vlag in het raadsbesluit komt niet overeen met de in de moderne banistiek gebruikte termen.¹¹⁵

Het gemeentebestuur van Zundert stelde in 1962 een vierkante, blauwe gemeentevlag in. Hierop is slechts de gele keper uit het gemeentewapen geplaatst. De andere, meer kenmerkende figuren uit het wapen ontbreken. Het ontwerp is geleverd door de Hoge Raad van Adel. Dit weinig inspirerende dundoek kreeg in de landelijke gemeente weinig bekendheid, laat staan populariteit. In maart 1989 kreeg het gemeentebestuur een voorstel, deze uitzonderlijke vlag te vervangen door een dundoek dat overeenkwam met in de moderne vlaggenkunde gebruikelijke vormen. Tegelijk kon men dan de kleuren aanpassen aan de toen voorgestelde verandering van het gemeentewapen. Het gemeentebestuur besloot echter de zaak bij het oude te laten.¹¹⁶

Na de herindeling

Door de herindeling kwam een aantal gemeentevlaggen te vervallen. De grotendeels buiten de herindeling gebleven gemeenten Baarle-Nassau, Etten-Leur, Gilze en Rijen behielden, evenals Oosterhout, hun tot dusverre gevoerde dundoeken.¹¹⁷ De raden van de nieuwe gemeenten Breda, Dongen en Roosendaal besloten de vlaggen van de 'oude' gemeenten verder te blijven gebruiken.¹¹⁸ Alleen de gemeenten Alphen-Chaam en Zundert namen nieuwe aan.

De gemeenteraad van Alphen-Chaam besloot in januari 1998 een andere vlag in te stellen dan hem geadviseerd was. Het vlaggenbeeld kwam meer overeen met het stamien dat op de vlag van de opgeheven gemeente Alphen en Riel was toegepast.

46. Gemeentevlag van Alphen-Chaam 1997. Collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag 1997.

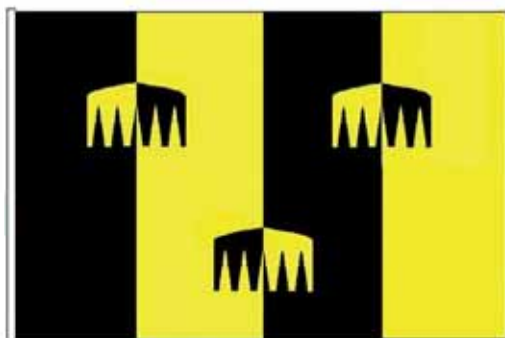
47. Gemeentevlag van Zundert 1999.

De vier banen uit de voorgestelde vlag werden gereduceerd tot twee, terwijl aan de berg (alp) en de kam voor respectievelijk Alphen en Chaam een schelp werd toegevoegd voor de woonkern Galder en een schuinkruis voor Strijbeek.¹¹⁹

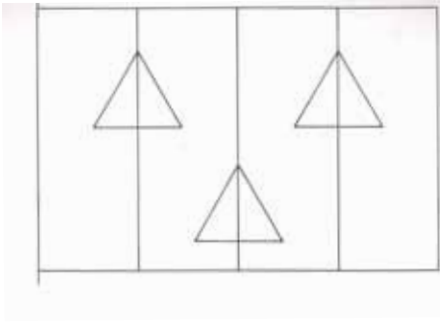
Burgemeester en Wethouders van de nieuwe gemeente Zundert wensten aanvankelijk het hierboven genoemde voorstel van maart 1989 te volgen.¹²⁰ Evenals het gelijktijdige voorstel met betrekking tot het gemeentewapen, was ook dit advies bestemd voor de toenmalige gemeente. Tien jaar later had een raadscommissie uit de nieuwe gemeente moeite met de overwegend witte kleur van de voorgestelde vlag. De Hoge Raad van Adel kwam desgevraagd met een nieuw ontwerp dat er volstrekt anders uitzag. De keper uit het wapen werd vervangen door een groene driehoek; van de andere wapenfiguren kwam slechts één witte lelie in de vlag. De gemeenteraad bekrachtigde een en ander bij besluit van 8 juni 1999.¹²¹

48. Dorpsvlag van Alphen 1997.

49. Dorpsvlag van Chaam 1997. Collectie en foto: Hoge Raad van Adel, Den Haag.

50. Vlag van de voormalige gemeente Alphen en Riel 1962-1997.

Dorpsvlaggen

Voor de dorpen Alphen en Chaam werden bij meergemeld besluit van de gemeenteraad van Alphen-Chaam vlaggen ingesteld. Als basisontwerp heeft dat van de vlag van de voormalige gemeente Alphen en Riel gediend.¹²²

In de nieuwe gemeente Breda bestaan voor de dorpen, woonkernen of stadswijken geen officiële vlaggen. Officieus wordt in het dorp Ginneken veelvuldig een vlag van twee banen (groen en wit) gebruikt. Dit geldt eveneens voor de kern Princenhage. Daarnaast steken de inwoners van Bavel en Ulvenhout nog vaak de vlag van de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken uit: vijf even hoge banen van groen en wit. In Prinsenbeek en Teteringen hijst men incidenteel de vlag van de vroegere gemeente.¹²³

Gebruik van wapens en vlaggen

Door de gemeenten

Mr. J.H. Keuzenkamp heeft het doel van gemeentewapens bondig geformuleerd: zij dienen om de eigen identiteit van de gemeente op de voorgrond te plaatsen. Een wapen 'legitimeert en representeert'. Het maakt uit wat officieel en wettig (legitiem) van de gemeente is uitgegaan of wat haar toebehoort. Strikt genomen vertegenwoordigt (representeert) dit kenmerk het bestuur van de gemeente.¹²⁴ Dikwijls weerspiegelt zich in het wapen een stuk gemeentelijke geschiedenis en de hedendaagse realiteit. Het is bedoeld voor de gehele gemeenschap en dit komt tot uitdrukking wanneer het door het gemeentebestuur en daaraan ondergeschikte afdelingen, diensten en instellingen wordt gebruikt. De verlening door de Kroon geeft duidelijk aan welke gemeente het desbetreffende wapen mag voeren.

Een van de weinige gevallen waarin het voeren van het gemeentewapen officieel is voorgeschreven, betreft het onderscheidingsteken van de burgemeester. Dit is te-

genwoordig beter bekend als de ‘ambtsketen’ of ‘-ketting’. Het ambtssymbool is ingevoerd bij Koninklijk Besluit van 16 november 1852. Het bestaat uit een zilveren penning met aan de ene zijde het rijkswapen en aan de andere dat van de gemeente. De penning moet op de borst hangen, hetzij aan een zilveren keten, hetzij aan een oranje zijden lint. Minder belangstelling was er voor het kostuum dat de burgemeesters bij bepaalde plechtigheden kunnen dragen. Op de zwartlakense, gesloten rok die erbij hoort, dient het gemeentewapen of ‘de burgerkroon’ te worden aangebracht.¹²⁵

De bevoegdheid en plicht van de gemeentebesturen om rechtsgeldige documenten af te geven, bevorderde het gebruik van inktstempels, voorzien van het gemeentewapen. De groei van het administratieve apparaat bracht ook de invoering van briefpapier met voorbedrukt briefhoofd, waarin doorgaans het gemeentewapen werd opgenomen. We spreken hier in de verleden tijd omdat men sinds enige tientallen jaren steeds meer overgaat tot het gebruik van een briefhoofd met een zogenaamd beeldmerk of logo.

Hoe gebruiken de gemeenten in Stad en Land van Breda en hun bewoners bij plechtige gelegenheden en in het dagelijkse leven de eigen wapens en vlaggen? Die vraag is in zijn algemeenheid moeilijk te beantwoorden. Navraag bij de gemeentebesturen leverde wel enige concrete antwoorden op.

De gemeente Zundert gebruikt het wapen met kroon en schildhouders in enigszins gestileerde vorm en in veranderde kleuren op het briefpapier. In een aantal gevallen wordt speciaal briefpapier met het officiële wapen gebruikt. De burgemeesters van Alphen-Chaam en van Breda hebben eveneens briefpapier voor speciale gelegenheden met het officiële wapen. Het gemeentebestuur van Dongen gebruikt het gemeentewapen in een aan de tegenwoordige smaak aangepaste vorm; de zijanten van het schild zijn onderbroken waar de uiteinden van de balken de schildranden raken. De kroon ontbreekt. De gemeente Etten-Leur gebruikt in vele gevallen, bijvoorbeeld op briefpapier, haar logo maar in voorkomende gevallen toch nog het officiële wapen. Opvallend is dat op het moderne gemeentekantoor boven de ene ingang het wapen prijkt, boven de andere het logo. Gilze en Rijen gebruikt briefpapier zonder wapen maar men is voornemens dit op een gepaste wijze weer in de huisstijl te gaan invoegen. Alphen-Chaam, Baarle-Nassau, Breda, Etten-Leur, Oosterhout en Roosendaal gebruiken op hun briefpapier het wapen niet meer, maar een logo (zie volgende paragraaf).

De gemeente Alphen-Chaam gebruikt de gemeentevlag ‘zo nu en dan’. In Baarle-Nassau wappert de vlag permanent, gehesen in de mast voor het gemeentehuis. Daarentegen wordt zij te Gilze-Rijen slechts incidenteel gebruikt. Etten-Leur gebruikt de gemeentevlag bij officiële gelegenheden, maar dan veelal in combinatie met de nationale en de provinciale vlaggen. De gemeente Oosterhout gebruikt de officiële vlag nog geregeld, hoofdzakelijk bij evenementen en herdenkingen. Zij wappert echter niet voor het stadhuis. Steeds vaker wordt er de logovlag gebruikt. In Zundert hijst men de gemeentevlag slechts bij evenementen en officiële gelegenheden, zoals herdenkingen.

Het wapen accentueert de zelfstandigheid en het eigen karakter van de gemeente, het is een bij uitstek representatief onderscheidingsteken. Niet iedereen deelt echter de mening dat het gemeentewapen strikt genomen alleen het gemeentebestuur vertegenwoordigt (representeert) en niet de bevolking.¹²⁶ Soms verzoeken derden om het wapen te mogen afbeelden (bijvoorbeeld op vaandels of briefpapier) omdat zij zich met de gemeente als woonplaats verbonden weten. Gebruik van het gemeentewapen door particuliere personen of instellingen voor eigen belangen, zeker wanneer het om commerciële doeleinden gaat, lijkt echter minder gewenst.¹²⁷

De traditie wil dat de gemeentevlag bij uitstek een populair herkenningsteken van een plaats en van haar inwoners is. De vlag dient dan ook om de gemeenschapszin te bevorderen. De gemeentebesturen in het hier behandelde gebied bevorderen het gebruik van de gemeentevlag, vooral door plaatselijke verenigingen en andere instellingen. Ook voor het bezigen van vlaggen dient men zich echter aan voorschriften te houden, maar deze hebben meer betrekking op een juist gebruik ervan, dan op het recht tot het voeren van een vlag. Sommige gemeenten melden de voorschriften na te volgen die het ministerie van Binnenlandse Zaken nu en dan verspreidt wat betreft het voeren van vlaggen. Het gaat daarin meestal over de nationale vlag en zij bevatten niets over het gebruik van de regionale of gemeentelijke vlaggen.

De gemeenten Baarle-Nassau en Zundert melden dat misbruik van het gemeentewapen hun niet bekend is. Ook de gemeente Breda kent geen voorschriften maar deelt wel mee dat het wapen niet voor commerciële doeleinden gebruikt mag worden. Een verzoek van particulieren om het wapen te mogen gebruiken wordt 'gewogen' door het hoofd van een secretariaafdeling. Gilze-Rijen kent ook geen strikte richtlijnen maar zal wel optreden als er misbruik wordt gemaakt. Dat gebeurt overigens niet vaak.

De gemeente Oosterhout heeft eertijds wel voorschriften in de Algemene Politie Verordening opgenomen, waardoor het voor instellingen, bedrijven en particulieren zonder nadrukkelijke toestemming van het gemeentebestuur niet toegestaan was het wapen te voeren. In een aantal gevallen heeft het college van burgemeester en wethouders derden aangeschreven bij geconstateerd onrechtmatig gebruik van het wapen. Toestemming werd steeds geweigerd als men het complete wapen wenste te gebruiken. Een uitzondering maakte men voor bezitters van pleziervaartuigen. Gebruik van een deel van het wapen, en dan specifiek de 'halve' manen, werd - en wordt - desgevraagd toegestaan. Inmiddels is echter de desbetreffende bepaling uit de verordening geschrapt. De meeste personen die willen aantonen een band met Oosterhout te hebben gebruiken de wassenaars en tegen dat gebruik bestaan bij het gemeentebestuur geen bezwaren. Speciale voorschriften voor het gebruik van de vlag vindt het onnodig.

Het gemeentebestuur van Roosendaal vindt dat het gebruik van het wapen voorbehouden is aan de eigen organisatie en haar diensten. Hetzelfde geldt voor logo en huisstijl (zie hierna). Er is geen verordening voor het gebruik van wapen en vlag vastgesteld, maar op een folder heeft men wel enige richtlijnen gegeven. De heemkundekring Nispen gebruikt een groot geschilderd wapenbord met dorpswapen. Zij

heeft hiervan een ansichtkaart laten maken. Wat de gemeentevlag aangaat stelt het gemeentebestuur van Roosendaal dat het gebruik daarvan is voorbehouden aan inwoners en instanties van en binnen de gemeente en dat daarbij de regels voor het gebruik van vlaggen in acht genomen moeten worden.

Particulieren te Alphen en Riel hebben kennelijk geen exemplaren van de gemeentevlag, want de gemeente deelt mee dat haar exemplaar zo nu en dan wordt uitgeleend. Men zou het van een grote gemeente niet verwachten, maar zulks is in Breda eveneens het geval. Uitlening van exemplaren (onder betaling een borgsom) vindt daar regelmatig plaats. Dit gebeurt bijvoorbeeld in gevallen waarbij de stad gepromoot wordt, zoals tijdens symposia en evenementen. Het gemeentebestuur van Oosterhout deelt mee dat alleen de gemeente over exemplaren van haar vlag beschikt. 'De Oosterhoutse vlag is niet te koop voor derden'.¹²⁸

Logo's

Sinds de jaren zeventig kwam bij gemeenten een zogenaamde 'huisstijl' in de mode, een door commerciële instellingen zoals ontwerp bureaus met succes gelanceerd en aan de man gebrachte visuele presentatie van de gemeente. Een huisstijl bestaat volgens het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Van Dale) uit een naamcode, bedrijfssymbool, opmaak, lettersoort en eventueel ook in het uniform toepassen van kleur(en) in drukwerk, opschriften van dienstwagens enzovoort. Uit het woord 'bedrijfssymbool' blijkt al wel dat het hier om een verschijnsel uit de reclamewereld en de commercie gaat, dat nu echter alom in Europa gedwee overgenomen wordt door de nationale, provinciale en lokale overheden.

Stap voor stap gingen de gemeenteadministraties verder op de weg die zou leiden tot het geheel loslaten van het gemeentewapen als een algemeen bekend en gewaardeerd symbool van het plaatselijke bestuur. Men ging over tot het invoeren van een gestileerd wapen, waarbij soms wezenlijke onderdelen, te beginnen met het schild, wegvielen. Dergelijke gestileerde wapens, vergezeld van de gemeentenaam in een bepaald, voorgeschreven lettertype werden opgenomen in een beeldmerk. De hiervoor gebruikelijke term is *logo*, verkort uit het Engelse woord *logotype* (op zijn beurt uit het Griekse woord *logos* = woord en *type* = soort). Volgens het al genoemde Woordenboek is het logo een figuur (synoniemen: beeldmerk, embleem, vignet) of ontwerp waarin letters verwerkt zijn. Het dient als herkenningsteken van een bedrijf of instelling. De laatste fase bestaat uit het volledig loslaten van het gemeentewapen en het invoeren van een beeldmerk dat volstrekt niet meer herinnert aan traditie of verleden van de plaats waar het gemeentebestuur is gevestigd. De roep om een renaissance van het gemeentewapen zoals bepleit door onder andere mr. J.H. Keuzenkamp, kon het zij helaas niet keren.¹²⁹

In grote lijnen volgden de gemeentebesturen in het vroegere Land van Breda de hierboven geschetste ontwikkeling. Enige hebben het traject reeds geheel afgelegd, andere handhaven nog de traditie. Zoals hierboven vermeld, voeren de gemeenten Dongen en Zundert een gestileerde versie van hun gemeentewapen. De drie schuin-kruizen uit het wapen van Breda zijn met de uiteinden aan elkaar verbonden om zo een logo voor die gemeente te vormen, dat dus nog duidelijk herinnert aan het ge-

meentewapen. Het logo van Etten-Leur speelt op eenzelfde manier met de drie burchten uit het wapen. Ze zijn echter half rood, half wit gekleurd in plaats van geheel rood zoals het officieel is vastgelegd. De gemeente Oosterhout meldt uitdrukkelijk dat het gemeentewapen niet meer wordt gebruikt, alleen maar het logo. Dat staat echter nog dicht bij het wapen want het vertoont de drie wassenaars, maar wel in rood in plaats van in het officiële zwart.

Het logo van Alphen-Chaam heeft nog slechts in beperkte zin met het wapen te maken. Drie lichtbruine strepen en twee 'groene vormen' moeten een landschap voorstellen. De 'vormen' zijn een soort kegels en afgeleid van de Alphense 'bergen' in het wapen. De strepen moeten naar de kam van Chaam verwijzen. Maar, zegt de toelichting, met enige fantasie stelt het logo ook een akker voor met hooimijten, bomen op een heideveld dan wel tenten op een kampeerterrein. Een nogal uiteenlopende explicatie waarin de traditionele symboliek duidelijk afwezig is. Het logo van Baarle-Nassau vertoont een gestileerde plattegrond van de kern van de gemeente met de Belgische en Nederlandse enclaves in onderling afwijkende kleuren. Het geheel tegen een groene achtergrond die het landschap moet voorstellen. Dit alles onder de slogan '30 enclaves, 2 gemeenten, 2 landen'. In het logo van Roosendaal heeft alleen de kleur van een onderdeel (de rode stippen) nog enigszins een reminiscentie aan de rozen in het wapen.

Logovlaggen

De opkomst van het logo betekende dikwijls het in onbruik geraken van de gemeentevlag. Bij de invoering van een nieuwe huisstijl gebruikt men doorgaans een witte of effen gekleurde vlag met daarop het logo en de naam in letters zoals die ook in het nieuwe briefhoofd van de gemeente voorkomen. Hier en daar bestaat wel het inzicht dat een dergelijke vlag alleen thuishoort tussen reclame- of bedrijfsvlaggen en geen enkele symbolische betekenis heeft. Helaas is dit inzicht nog niet tot de meeste betrokkenen doorgedrongen.

De gemeente Roosendaal deelt mee dat het gebruik van de logovlag door particulieren niet is toegestaan. Voor populair gebruik is een aparte vlag ontworpen die een variant van het logo laat zien, met daarbij een 'wervende' spreuk. Een en ander doet sterk denken aan vlaggengebruik zoals dat in de Verenigde Staten van Amerika wordt gebezigd.

Besluit

Er zijn in de geschiedenis van de wapen- en vlaggenkunde van de gemeenten rond Breda twee belangrijke jaren aan te wijzen: 1817 en 1997. In het eerste jaar vormde de Hoge Raad van Adel de bestaande wapens en zegels van de dorpen en steden om tot min of meer uniforme stads- en gemeentewapens. De vele vergissingen die toen gemaakt werden heeft men vaak op het conto van de Hoge Raad geschreven, maar een en ander was dikwijls het gevolg van de onbekendheid van vele gemeentebesturen met hun oude zegels en wapens. Correcties achteraf waren mogelijk, maar vonden in de streek rond Breda slechts in drie gevallen plaats.

In 1997 verdween in de provincie Noord-Brabant een groot aantal gemeenten waardoor hun wapens buiten gebruik raakten, behalve als zij door de nieuwe besturen als lokale wapens werden gecontinueerd. Rond Breda bleven de wapens van Baarle-Nassau, Dongen, Etten-Leur, Gilze en Rijen en Oosterhout intact. Alleen de gemeenten Alphen-Chaam, Roosendaal en Zundert kregen een nieuw wapen. Het aantal wapens dat nog in goud op blauw (de rijkskleuren) is uitgedost, oorspronkelijk negen, verminderde tot twee.

Weinig gemeentebesturen gingen over tot het vaststellen van wapens voor de dorpen binnen hun uitgebreide grondgebied. Alphen-Chaam en Roosendaal zijn hiervan de enige voorbeelden. Op de valreep had de raad van Nieuw-Ginneken nog een aantal wapens ingevoerd voor de woonkernen binnen haar zeer kort nadien gesplitste grondgebied.

Het invoeren van officiële gemeentevlaggen kwam pas na de Tweede Wereldoorlog tot ontplooiing. Geleidelijk aan sloten de gemeenten in het land van Breda zich hierbij aan. Na de herindeling stelden Alphen-Chaam en Zundert nieuwe vlaggen vast; de overige gemeenten continueerden de bestaande. Dorpsvlaggen zijn alleen vastgesteld voor de woonkernen Alphen en Chaam.

Tot slot van dit artikel dank ik de secretaris van de Hoge Raad van Adel, de gemeentebesturen in Stad en Land van Breda, de beheerders van de regionale archieven en van de nog ten kantore zijnde ('dynamische') archieven voor het verstrekken van gegevens uit de dossiers over wapens en vlaggen alsmede de voorlichtingsambtenaren van de hier besproken gemeenten voor hun opsporingen.

Bijlage 1. Wapen- en vlagbeschrijvingen

In de wapenkunde of heraldiek duidt men kleuren aan met hun middeleeuwse namen: rood als *keel*, blauw als (*l*)*azuur*, groen als *sinopel*, zwart als *sabel*. Zilver en goud worden in de wapenkunde of heraldiek niet als kleuren maar als metalen beschouwd: wit als *zilver*, geel als *goud*. In bovenstaand artikel zijn voor de kleuromschrijving de thans gebruikelijke termen gebruikt. De hierna volgende omschrijvingen uit de wpendiploma's volgen de heraldische vaktaal. In de vlaggenkunde of banistiek komen de heraldische kleuren in principe niet voor.

Voor vlaggen bestaat een aparte beschrijvingstechniek, die sterk afwijkt van de wapenkunde of heraldiek. Heraldische termen om vlaggen te beschrijven werden en worden sporadisch gebruikt in raadsbesluiten die niet door deskundigen zijn voorbereid of geredigeerd. Bij het beschrijven van vlaggen gaat men bij het omschrijven van afmetingen uit van een ongeplooid afbeelding, waarbij de vlaggenstok links is geplaatst en het uitwaaiende gedeelte of vlucht zich rechts van de toeschouwer bevindt. Gebruikelijk zijn ook de termen *lengte* en *hoogte*. De lengte van de vlag kan worden gemeten aan de boven- of onderzijde van het vlaggendoeck, de hoogte langs de stokzijde (ook broekzijde of hijs genoemd) of aan de tegenovergelegen zijde (ook wel vluchtzijde genoemd). Voor zilver en goud geeft men de voorkeur aan wit en geel.

Gemeentewapens

01 ALPHEN - CHAAM

In het Koninklijk Besluit van 6 maart 1998 nr. 98.001216, wordt het wapen beschreven als: *In sinopel twee alpen en een kam, geplaatst twee en een, alles van zilver. Het schild gedekt met een gouden kroon van acht parels waarop drie parels en gehouden door twee vogels van zilver.* (afb. 1)

02 BAARLE - NASSAU

In het door de Hoge Raad van Adel verstrekte diploma van 16 juli 1817 wordt het wapen beschreven als: “Zijnde van Lazuur, beladen met drie Baalen van goud, staande twee en een”. (afb. 6)

03 BREDA

In het Koninklijk besluit van 25 november 1991 No. 91.010650 wordt het wapen beschreven als: “In keel drie schuinkruisjes van zilver. Het schild van achter gehouden door een engel van natuurlijke kleur en van terzijde door twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel; het geheel rustende op een geopende stenen burcht van keel, met voegen van zilver en daken en torenhelmen van azuur.”

De gemeenteraad van Breda besloot op 21 december 2000 dit wapen voor de nieuwe gemeente te blijven gebruiken. (afb. 8)

04 DONGEN

In het Koninklijk besluit van 2 januari 1990 nr. 89.024248 wordt het wapen beschreven als: “In keel twee beurtelings gekanteelde dwarsbalken van zilver. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee parels.” De gemeenteraad van Dongen besloot op 9 juli 1997 dit wapen voor de nieuwe gemeente te blijven gebruiken. (afb. 20)

05 ETTEN - LEUR

In het Koninklijk besluit van 17 januari 1968, No. 25 wordt het wapen beschreven als: “In zilver drie geopende burchten van keel. Het schild gedekt met een gouden kroon met vijftien paarden.”¹³⁰ (afb. 21)

06 GILZE EN RIJEN

In het door de Hoge Raad van Adel verstrekte diploma van 16 juli 1817 wordt het wapen beschreven als: “Zijnde van lazuur, beladen met St. Petrus van goud.” (afb. 22)

07 OOSTERHOUT

In het door de Hoge Raad van Adel verstrekte diploma van 16 juli 1817 wordt het wapen beschreven als: “Zijnde van zilver, beladen met drie liggende halve Manen van Sabel. Het Schild ter wederzijde vastgehouden door een klimmende Leeuw en gedekt met een kroon van goud”.¹³¹(afb. 25)

08 ROOSENDAAL

In het Koninklijk Besluit van 2 juli 1998, nr. 98.003355 is het wapen omschreven als: “In zilver drie dubbele rozen van keel; in een hartschild van zilver een leeuw van sabel, gekroond, getongd en genageld van keel. Het schild gedekt met een gouden kroon van tien parels waarop drie parels.” (afb. 26)

09 ZUNDERT

In het Koninklijk besluit van 20 juni 2000 nr. 00.000395 wordt het wapen beschreven als: “In zilver een keper van sinopel, vergezeld boven van twee lelies en beneden van een Jeruzalemskruis, alles van keel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en tweemaal drie parels en gehouden door twee leeuwen van goud, getongd en genageld van keel.” (afb. 28)

Gemeentevlaggen

10 ALPHEN - CHAAM

In het raadsbesluit van 23 oktober 1997 wordt de vlag omschreven als: “Twee banen van gelijke lengte, groen en wit, met in de groene baan een gelijkzijdige driehoek, waarvan de lengte der zijden gelijk is aan $\frac{1}{3}$ van de hoogte van de vlag en onder een schelp waarvan de hoogte gelijk is aan $\frac{1}{5}$ van de hoogte van de kam, beide uitgevoerd [lees: uitgevoerd] in wit; in de witte baan boven een kam en onder een andrieskruis, beide uitgevoerd in groen en waarvan de hoogte gelijk is aan $\frac{1}{5}$ van de hoogte van de vlag.” (afb. 46)

11 BAARLE - NASSAU

In het raadsbesluit van 20 augustus 1965 wordt de vlag omschreven als: “Rood, met drie witte tot op $\frac{2}{7}$ van de vlaglengte aan de broekzijde verkorte evenhoge banen, elke $\frac{1}{7}$ van de totale vlaghoogte, en aan de broek een blauwe broekingbalk ter lengte van $\frac{2}{5}$ van de vlaglengte, gebroken door de witte banen met in de broektop een geel blok.” (afb. 31)

12 BREDA

In het raadsbesluit van 1 juni 1952 wordt de vlag omschreven als: “I. een rode vlag met in het midden drie witte St. Andrieskruisjes, op de gebruikelijke heraldische wijze daarin gesteld, n.l. 2 en 1; II. bij bijzondere gelegenheden aan de stok boven de stadsvlag een oranje-blanje-bleu wimpel te voeren.” (afb. 33) De gemeenteraad van Breda besloot op 21 december 2000 deze vlag te blijven gebruiken.

13 DONGEN

In het raadsbesluit van 20 september 1989, van kracht geworden 2 januari 1990 (datum verlening gemeentewapen) wordt de vlag omschreven als: “Vijf evenhoge banen van rood, wit, rood, wit en rood; de witte banen beurtelings gekanteeld en tegengekanteeld.” (afb. 35). De gemeenteraad van Dongen besloot op 9 juli 1997 deze vlag te blijven gebruiken.

14 ETTEN-LEUR

In het raadsbesluit van 11 maart 1968 wordt de vlag omschreven als: “een rechthoekige rode vlag ..., voorzien van een witte gelijkbenige driehoek, waarvan de basis de gehele broekzijde beslaat en de top de daartegenover liggende korte zijde raakt; op het wit een rode geopende burcht met vier kantelen.” (afb. 36)

15 GILZE EN RIJEN

In het raadsbesluit van 30 juli 1962 wordt de vlag omschreven als: “linksgechuind van geel en blauw, met op het midden een Sint Pieterssleutel, van het een in het ander.” (afb. 37)

16 OOSTERHOUT

In het raadsbesluit van 11 september 1956 wordt de vlag omschreven als: “een wit veld, waarop drie liggende wassenaars van zwart, geplaatst in de verhouding van 2 op 1.” (afb. 39)

17 ROOSENDAAL

In het raadsbesluit van 3 april 1958 wordt de vlag van de toenmalige gemeente Roosendaal en Nispen omschreven als: “Geschuind, uit de linkerbovenhoek naar de rechterbenedenhoek, in een vak van zwart, een baan van wit en een vak van rood, waarbij op de witte baan, op gelijke afstand, van de linkerbovenhoek naar de rechterbenedenhoek, zijn aangebracht drie rode rozen.” (afb. 41) De gemeenteraad van Roosendaal besloot op 26 februari 1998 deze vlag voor de huidige gemeente te blijven gebruiken.

18 ZUNDERT

In het raadsbesluit van 8 juni 1999 wordt de vlag omschreven als: “twee banen, wit en rood, met een groene broekingdriehoek, waarvan de punt reikt tot 1/2 van de lengte van de vlag, waarop een witte lelie, waarvan de hoogte gelijk is aan 1/2 van de hoogte van de vlag.” (afb. 46)

Dorpswapens

19 ALPHEN (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van Alphen-Chaam stelde dit dorpswapen vast bij zijn besluit van 23 oktober 1997: “In sinopel drie bergen van zilver. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee parels”. (afb. 2)

20 BAVEL (gemeente Breda)

De raad van de toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken stelde dit dorpswapen vast bij zijn besluit van 10 december 1996: “In zilver een koe van keel, staande op een grasgrond van sinopel; een schildhoofd van keel, waarin drie naast elkaar geplaatste andrieskruisen van zilver”. (afb. 18)

21 CHAAM (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van Alphen-Chaam bepaalde bij zijn besluit van 23 oktober 1997 dat het dorpswapen van Chaam gelijk zou zijn aan het wapen, aan de toenmalige gemeente Chaam verleend bij diploma van de Hoge Raad van Adel van 16 juli 1817: “In lazuur drie kammen van goud, geplaatst twee en één, het schild gedekt met een gouden kroon van elf parels, waarvan drie verhoogd en gehouden door twee vogels in goud.” (afb. 3)

22 GALDER (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van de toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken stelde dit wapen vast bij zijn besluit van 10 december 1996. Dit werd bevestigd door de gemeenteraad van Alphen-Chaam bij zijn besluit van 23 oktober 1997: “gedeeld; I in hermelijn een schuinkruis van keel; II doorsneden; a in zilver een St. Jacobsschelp van keel; b in keel drie andriesk[r]uisen van zilver.”¹³² (afb. 4)

23 NISPEN (gemeente Roosendaal)

De gemeenteraad van Roosendaal besloot op 26 maart 1998 een dorpswapen vast te stellen voor Nispen. “In zilver een zwarte leeuw, gekroond, getongd en genageld van rood.” (afb. 27)

24 STRIJBEEK (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van de toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken stelde dit wapen vast bij zijn besluit van 10 december 1996. Dit werd overgenomen door de gemeenteraad van Alphen-Chaam bij zijn besluit van 23 oktober 1997: “In sinopel een aanzierende hertenkop van zilver, met tussen het gewei een Latijns kruis van goud; een hoofdschild van keel, waarin drie naast elkaar geplaatste andrieskruisen van zilver.”¹³³ (afb. 5)

25 ULVENHOUT (gemeente Breda)

De gemeenteraad van de toenmalige gemeente Nieuw-Ginneken stelde dit wapen vast bij zijn besluit van 10 december 1996: I. in keel een leeuw van goud; II doorsneden: a in goud een rooster van azuur; b. in keel drie andrieskruisen van zilver. (afb. 19)

Dorpsvlaggen

26 ALPHEN (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van Alphen-Chaam stelde de dorpsvlag in bij raadsbesluit van 23 oktober 1997: “Vier even lange banen van groen en wit en over de scheiding van de banen drie gelijkzijdige driehoeken, elk met zijden ter lengte van een derde van de vlaghoogte, twee boven [en] een onder, op de scheiding van de banen, van het een in het ander.” (afb. 48)

27 CHAAM (gemeente Alphen-Chaam)

De gemeenteraad van Alphen-Chaam stelde deze vlag in bij raadsbesluit van 23

oktober 1997: “Vier even lange banen van zwart en geel en over de scheiding van de banen drie kammen ter hoogte van eenvijfde van de vlaghoogte, op de scheiding van drie banen, van het een in het ander.” (afb. 49)

DOOR DE NOORD-BRABANTSE COMMISSIE VOORGESTELDE DORPSWAPENS VOOR DE WOONKERNEN IN DE GEMEENTE BREDA

Voor de voormalige gemeenten stelde de commissie het vaststellen van een gemoderniseerde wapentekening voor. Overigens werd geadviseerd de door de gemeenteraad van Nieuw-Ginneken vastgestelde dorpswapens voor Bavel en Ulvenhout (zie hierboven onder de nrs. 20 en 25) te bevestigen.

GINNEKEN

In goud een rooster van sabel; een schildhoofd van keel, waarin drie naast elkaar geplaatste schuinkruizen van zilver. (afb. 13)

PRINCENHAGE (voormalige gemeente)

In zilver drie lindebomen op een grasgrond, alles van sinopel. (afb. 14)

PRINSENBEEK (voormalige gemeente)

Doorsneden: I. in sinopel een golvende dwarsbalk van zilver; II. In zilver drie lindebomen van sinopel, staande op een terras van hetzelfde. (afb. 15)

TETERINGEN (voormalige gemeente)

In keel een kruis van goud, in de rechterbovenhoek vergezeld van drie schuinkruisjes van zilver. Het schild gehouden door Sint Willibrordus van natuurlijke kleur, gemijterd van zilver, houdende in zijn linkerhand een staf van goud. (afb. 17)

Bijlage 2. Verklarende woordenlijst van wapen- en vlaggenkundige termen

Andrieskruis	zie schuinkruis
aureool	zie stralenkrans
baan	rechtlijnige verdeling van het vlaggenhoek in horizontale of verticale vakken
balk	wapenfiguur gevormd door twee evenwijdige horizontale lijnen
bladeren (aan een kroon)	blad- of bloemvormige versieringen van een kroon, fleurons
broek	versterkte strook aan de stokzijde van de vlag waaraan het dunhoek wordt opgehesen (hijs)
broekhoek	bovenhoek van de vlag aan de kant van de broek
broeking	1/3 deel van de vlag aan de zijde van de broek
broekingbalk	baan langs de broek meestal zelfde als broeking
broekingdiagonaal	diagonaal gevormd door een lijn die boven aan de vlag begint en onder aan de vlag eindigt

broekingdriehoek	driehoek waarvan de basis aan de broeking ligt
broektop	bovenhoek aan de broekzijde van de vlag
broekhoek	benedenhoek aan de broekzijde van de vlag
broekzijde	de zijde van de broek in een vlag
burcht, geopende	burcht zonder deuren
doorsneden	horizontaal verdeeld
en point	in de schildvoet of -punt
even hoge baan	baan in de vlag van gelijke hoogte, horizontale baan
even lange baan	baan van gelijke lengte, verticale baan
fleurons	bloemvormige bladeren in een kroon
gedeeld	verticaal verdeeld (wapenschild)
gedekt	aan de bovenkant versierd met
gekanteeld, beurtelings-	zelfde als tegengekanteeld
genageld	met nagels van
geschuind	door een schuine lijn verdeeld schild (of vlag)
getongd van	met een tong van
gevierendeeld	in vieren gedeeld wapenschild of vlag
hartschild	klein schildje in het midden van het hoofdschild
hoofdschild	het grote schild waarin de wapenfiguren, en waarop hart- en bij- schildjes geplaatst kunnen zijn
hijs	zie broek
Jeruzalemskruis	kruisvorm bestaande uit een krukkenkruis, vergezeld van vier klei- ne verkorte kruisjes
kanton	rechthoek of vierkant aan de stokzijde van de vlag, aangebracht in de bovenhoek
keel	heraldische term voor rood
keper	figuur, gevormd door twee tegen elkaar geplaatste schuinbalken, doorgaans met de punt het midden van het schildhoofd rakend
krukkenkruis	kruis waarvan de einden van de vier armen zijn voorzien van een kleine dwarsbalk, waardoor deze krukken vormen
kwartier	het vierde deel van het schildveld of van de vlag
latijns kruis	kruis bestaande uit een lange verticale staande balk en een kortere dwarsbalk
lazuur, azuur	heraldische term voor blauw
linksgeschuind	verdeeld door een schuine lijn, uitgaande van de linker vluchttop van een vlag, lopende naar de rechterbroekhoek.
malie, maliën	doorboorde ruiten; de doorborig is vaak eveneens ruitvormig
omgewend	wapenfiguur die naar (heraldisch) links is gekeerd
paal	paalvormige wapenfiguur, gevormd door twee evenwijdige verti- cale lijnen
sabel	heraldische term voor zwart
schildhouder	mens, dier of fabelwezen dat een schild vasthoudt
schildvoet	onderste deel van een wapenschild
schildzoom	smalle rand om het schild
schuinkruis, schuinkruisje	kruis waarvan de armen elkaar schuin kruisen, vroeger ook Sint- Andrieskruis genoemd

schuinkruisgewijze sijnople, synople, sinopel	in de vorm van een schuinkruis heraldische term voor groen
Sint-Andrieskruis stralenkrans	verouderde term voor schuinkruis krans van stralen, sterren of een schijf, aangebracht achter het hoofd van een heiligenbeeltenis, ook aureool of nimbus
symbool	herkenningstekens, zinnebeeld, waardoor één of meer begrippen worden voorgesteld *)
twee en een uitwaaiend gedeelte verzeld	plaatsing van drie wapenfiguren, twee boven, één onder deel van de vlag tegenover de stok, zie vlucht oude schrijfwijze voor vergezeld
vlucht	het uitwaaiende gedeelte van een vlag, 2/3 van de oppervlakte van het vlaggendoeck
vluchthoek, vlaghoek	benedenhoek aan de vluchtzijde van de vlag
vluchttop, vlagtop	bovenhoek aan de vluchtzijde van de vlag
vrijkwartier	kwartier van het schild, doorgaans iets minder dan het vierde deel daarvan en in de rechterbovenhoek geplaatst
wassenaar	wassende maansikkel, zonder toelichting voorgesteld met de pun- ten omhoog

*) De door vlaggen en wapens voorgestelde begrippen hebben betrekking op een persoon, be-
stuur, gerecht of ambt, ook wel op de plaats of het gebied waarin deze gevestigd zijn.

AANTEKENINGEN

1. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 21 (1968), 101-124.
2. C. Pama, *Rietstap's Handboek der wapenkunde* (Leiden, 1961), 5; J.A. de Boo, *Heraldiek* (Bussum, 1973), 5.
3. Van de algemene literatuur over vlaggen zie: W. Smith, *Spectrum vlaggenboek* (Utrecht, 1976).
4. W.A. van Ham, 'De wedergeboorte van Bataafs Brabant in zinnebeelden herdacht: de allegorische
wapenschilderijen in het Gouvernementsgebouw te 's-Hertogenbosch', in: *Varia historica Brabantica* 5
(1976), 121-182.
5. Jhr. C. C. van Valkenburg, 'Adelsbeleid sedert 1813', in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en
werkzaamheden* ('s-Gravenhage, 1966), 55-73; J.H. Keuzenkamp, 'Gemeentewapens in Nederland', in:
Gemeentewapens in Nederland ('s-Gravenhage, 1989), 7.
6. Jhr. M. A. Beelaerts van Blokland, 'Gemeentelijke heraldiek', in: *De Hoge Raad*, 130-148, vooral 137-140.
7. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen van Noord-Brabant* (Zutphen, 1986), 37-38.
8. R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl.
2* (Middeleneeuwen, (Haarlem-Bussum, 1982), 188-191.
9. 'Dorps- en stadswapens in Nederland. Aflevering 2: Heraldiek van de nieuwe dorps- en stadswapens in
Noord-Brabant', in: *Heraldisch Tijdschrift* 12 (2006), 70-79.
10. J.P.W.A. Smit, 'De zegels en het wapen van Roosendaal', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 3 (1943), 90-98;
W.A. van Ham, 'De De symbolen van stad en land van Breda', 101-124; W.A. van Ham, 'De symbolen van
gemeenten en heemraadschappen in Nassau-Brabant' (1), in: *Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant*
12 (1970); W.A. van Ham, 'De symbolen van gemeenten in Nassau-Brabant' (2), in: *Publicaties van het
Archivariaat Nassau-Brabant* 61 (1983).
11. Th.E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744).
12. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 116.
13. Noord-Brabantse Commissie voor Wapen- en vlaggenkunde, *Rapport betreffende de herziening van wapens
van gemeenten in de provincie Noord-Brabant, die meer dan 10.000 inwoners tellen.* (z.pl., 1989), is aangehaald
als *Wapens 1989*.

Idem, *Rapport betreffende de herziening van vlaggen van gemeenten in de provincie Noord-Brabant, die meer dan 10.000 inwoners tellen*. z.pl.1989 is aangehaald als *Vlaggen 1989*.

Idem, *Rapport betreffende herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen in het samenwerkingsgebied Midden-Brabant november 1993* (omvat onder andere de toenmalige gemeenten Alphen en Riel, Dongen en Gilze en Rijen) is aangehaald als *Rapport Midden-Brabant*.

Idem, *Rapport betreffende herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen in het samenwerkingsgebied Westelijk Noord-Brabant*. z.pl. maart 1996 (omvat onder andere de toenmalige gemeente Roosendaal en Nispen.) en is aangehaald als *Rapport Westelijk Noord-Brabant*.

Idem, *Rapport betreffende de herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen en steden, die geen administratieve zelfstandigheid meer bezitten in het samenwerkingsgebied Breda*. z.pl., mei 1996 is aangehaald als *Rapport samenwerkingsgebied Breda*. De rapporten zijn samengesteld door J.Th. Melssen en W.A. van Ham.

14. Zie vorige voetnoot en bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 01.

15. J.Th. Melssen, 'Wapen en vlag van de nieuwe gemeente Alphen-Chaam', in: *Van Schild en Vaan VI* (1999), nr. 2, 15-20; J.Th. Melssen, 'Het wapen van de nieuwe gemeente Alphen-Chaam', in: *De Nederlandsche Leeuw* 116 (1999), kol. 473-476.

16. De wapens van Alphen, Baarle en Chaam zijn daarin naast elkaar afgebeeld: Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 372.

17. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen van bestaande en voormalige gemeenten en waterschappen in Noord-Brabant', in: *Welpen van de Brabantse Leeuw: genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1991), 306-307.

18. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 138. Gemeentearchief Alphen en Riel, stukken inzake het gemeentewapen, 1948.

19. *Rapport Midden-Brabant*, 10 en bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 19.

20. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 372; W.A. van Ham, 'Wapens en vlaggen', 110, 115-116.

21. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 140.

22. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 20.

23. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 21.

24. J.Th. Melssen, 'Dorpswapens voor de kernen in de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken', in: *Schild en Vaan IV* (1997) nr. 2, 15-18; J.Th. Melssen, 'Wapen en vlag van de nieuwe gemeente Alphen-Chaam', in: *Brieven van Paulus* 125 (2002), 177-182. K. Leijten, 'Dorpswapens. Wapens voor de vier kernen Bavel-Galder-Strijbeek-Ulvenhout', in: *Brieven van Paulus* 113 (1996), 97-99.

25. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 22.

26. Zie hiervoor, voetnoot 28.

27. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 24 .

28. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 372.

29. Zie bijlage 1, Wapen- en vlag beschrijving, nr. 02.

30. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 115,

31. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 17.

32. J.P.W.A. Smit, 'Het wapen van Breda', in dit jaarboek II (1949) 17-43.

33. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 140.

34. *Wapens 1989*, 14; *Vlaggen 1989*, 18-19; W.A. van Ham en P.Toebak, 'Het gemeentewapen van Breda aangepast', in: *De Nederlandsche Leeuw* 111 (1994), kol. 129-142. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 03 .

35. Th.E. van Goor, *Beschrijving*., 369.

36. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 114.

37. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen', 324-325.

38. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 30; W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 178.

39. Het is door het gemeentebestuur einde 1996 geschonken aan het museum: E. Zwijnenburg, 'Opening tentoonstelling '55 jaar Nieuw-Ginneken', in: *Brieven van Paulus* 133; K. Leijten, 'Wapen onthuld', in: *Brieven van Paulus* 116 (1997), 18-20.

40. Op de zeventiende-eeuwse zegels zijn de bomen geschoren (een zinspeling op de 'Haag?'): 'De symbolen van stad en land van Breda', 115. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 393.

41. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen', 341. De tekening bevindt zich in het archief van de Hoge Raad van Adel te Den Haag.

42. Stadsarchief Breda (SAB), gedeponereerd archief van de gemeente Prinsenbeek, verzoekschriften van 11 augustus 1944 en van 18 september 1950.
43. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 33; W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 180.
44. J.M.M. Knippels. 'Het ontstaan van de gemeente Teteringen', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 39 (1986), 188-223.
45. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 116.
46. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 182.
47. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 40. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 182.
48. J.Th. Melssen, 'Handhaving van wapen en vlag door de nieuwe gemeente Breda', in: *Schild en Vaan* 8 (2001), 24.
49. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 61.
50. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 20.
51. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 369.
52. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 53. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 25.
53. J.Th. Melssen, 'Dorpswapens ... in ... Nieuw-Ginneken', in: *Schild en Vaan* 4 (1997) nr. 2, 15-18.
54. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 362.
55. J.C. Maris van Savelingenambacht, 'Historie van het Arkel-wapen Ao 1621 van Christoffel Peter Cornelisz. Van Ghilse, vergezeld van allerhande commentaar', in: *De Nederlandsche Leeuw* 88 (1971) kol. 120-146 en 170-199; 'De symbolen van stad en land van Breda', 111.
56. Archief Hoge Raad van Adel, brief van de burgemeester van Dongen, 16 maart. 1815. v.Dd., 'De gouden turven van 't Dongensche gemeentewapen' in: *Sinte Geertruydsbronnen* 10 (1933) 179; Kl. Sierksma, *De gemeentewapens van Nederland* (Utrecht/Antwerpen, 1980), 180. Nadien schreef de archivaris A.M.C. Zom een (niet gedateerd) memorandum, waarin Sierksma zelf (ten onrechte) van het verzinnen van deze 'lariekoek' beticht werd.
57. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 173.
58. *Wapens* 1989, 16, vergelijk 3, 13.
59. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 04.
60. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 387.
61. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 111.
62. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen', 321-322.
63. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 05; *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 22-23; W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 174.
64. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 364; 'De symbolen van stad en land van Breda', 116.
65. Zie bijlage 1, wapen- en vlagbeschrijving nr. 06.
66. A.J. Brekelmans e.a., *Gilze duizend jaar. Bijdrage tot de geschiedenis van Gilze* (Gilze, 1992), 355-356 en 366, noten.
67. *Rapport Midden-Brabant*, 15-16; Brekelmans e.a., *Gilze*, 356 en eindnoot 35 op 366.
68. 'De symbolen van stad en land van Breda', 110-111. Th.E. van Goor, *Beschrijving*, 360.
69. Beide tekeningen afgebeeld in W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 102 en 103. Vergelijk de zegels van Oosterhout, besproken en afgebeeld bij W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 110-111.
70. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 07.
71. *Wapens* 1989, 24; *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 31-32.
72. W.A. van Ham, 'Het wapen van de nieuwe gemeente Roosendaal', in: *De Nederlandsche Leeuw* 117 (2000), kol. 165. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 08.
73. *Rapport betreffende de herziening van wapens*, 26; *Rapport Westelijk Noord-Brabant*, 37-38.
74. W.A. van Ham, 'Dorps- en stadswapens in Nederland. Aflevering 2: Heraldiek van de nieuwe dorps- en stadswapens in Noord-Brabant', in: *Heraldisch Tijdschrift* 12 (2006), 70-79.
75. Van de dorpswapens onder de gemeente Roosendaal wordt hier alleen dat van Nispen besproken. Dat van het dorp Wouw, waaraan eveneens een wapen is toegekend, behoorde voorheen tot het Markiezaat van Bergen op Zoom.
76. *Rapport Westelijk Noord-Brabant*, 52. Zie hierna Bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 23.
77. De oude gemeente Zundert omvatte het zuidelijke gebied van de vroegere 'Eeninge van Rijsbergen' en de kleinere gebieden van Zundert-Hertog (de dorpskern Groot-Zundert en een aantal kleinere enclaves) en de voormalige heerlijkheid Wernhout.

78. Th.E. van Goor, *Beschryving*, 376. Het Jeruzalemskruis zoals dat in de schildvoet weergegeven, lijkt op een primitieve voorstelling van de Calvarieberg,
79. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 113-114.
80. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 185.
81. Gemeentearchief Zundert, dossier gemeentewapen 1986; *Rapport betreffende de herziening van wapens*, 38-39 en 5, 44-45..
82. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 09; O. Schutte, 'Het wapen van de nieuwe gemeente Zundert', in: *De Nederlandsche Leeuw* 118 (2001), kol. 711; J.TH. Melssen, 'Wapen en vlag voor de nieuwe gemeente Zundert', in: *Van Schild en Vaan* 8 (2001), 22-23.
83. W. van Ham, 'Het Jeruzalemskruis een bijzonder embleem - 1', in: *Heraldicum Disputationes* 12 (nr. 2) 37-46.
84. Th.E. van Goor, *Beschryving*, 376; W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 113-114. .
85. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen', 342.
86. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 181.
87. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 36-37.
88. 'De symbolen van stad en land van Breda', 116.
89. Th.E. van Goor, *Beschryving*, 357.
90. Brief met bijlage (tekening) in het archief van de Hoge Raad van Adel.
91. W.A. van Ham, 'Vervallen wapens en vlaggen', 346-347.
92. Gemeentearchief van Terheijden, dossier gemeentewapen. Het Koninklijk Besluit is van 19 september 1961, no. 23; het diploma van 23 okt. van dat jaar: archief van de Hoge Raad van Adel, wapenregister. *Rapport samenwerkingsgebied Breda*, 38-39.
93. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 127.
94. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 127-128; W.A. van Ham, *De Brabantse vlag. Geschiedenis en betekenis* (Tilburg, 2003), 56.
95. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 189 en 192. Voor Baarle-Nassau: zie ook Wapen- en vlagbeschrijving nr. 11.
96. Gemeentearchief Alphen en Riel, stukken over de gemeentevlag, brief 13 juni 1966. De toenmalige streekarchivaris was van mening dat de wapenkleuren in het werk van Th.E. van Goor alleen voorkwamen in een (later dan het verschijnen van het boek) ingekleurd exemplaar. Dit is echter niet het geval; zij zijn door arcering in zwart en wit aangegeven. Onjuist was ook zijn mening dat in de vlaggen slechts de wapenkleuren gebruikt mogen worden. Tevens hekelde hij het gebruik in de hier besproken vlaggen van de (volgens hem) zogenaamde 'oude' kleuren naast de 'nieuwe'.
97. Kl. Sierksma, *Nederlands vlaggenboek* (Utrecht/Antwerpen, 1962), 52-53.
98. W.A. van Ham, 'Symbolen uit de opstand in de Nederlanden: vaandels, standaarden, pennoenen en uniformen van Nederlanders, Schotten, Fransen en Spanjaarden rond 1600, volgens het manuscript 'De Gortter', ingeleid, van commentaar voorzien en beschreven', in: *De Nederlandsche Leeuw* 95 (1978), kol. 263-306.
99. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 12.
100. Gemeentearchief Dongen, dossier gemeentevlag, 1966. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 192-193.
101. *Rapport betreffende de herziening van wapens van gemeenten in de provincie Noord-Brabant*, 16. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 13.
102. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 194. Zie hierna bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 14.
103. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 15.
104. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 195.
105. Stadsarchief Breda, gedeponeerde archief Nieuw-Ginneken, dossier gemeentevlag, 1949.
106. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 199.
107. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 201. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 16.
108. Stadsarchief Breda, gedeponeerde archief van de gemeente Prinsenbeek, afschrift van het raadsvoorstel van 3 oktober 1963.
109. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 17.
110. W.A. van Ham, 'De symbolen van stad en land van Breda', 112, afb. 31 en 32.
111. Zie bijlage 1, W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 203.
112. W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 204; documentatie in eigen verzameling, verstrekt door genoemde archivaris.
- 113.

- ¹¹⁴ Stadsarchief Breda, gemeentearchief Teteringen, afschrift van de uitgaande brief van burgemeester en wethouders aan de Hoge Raad van Adel, 27 juni 1978. De Hoge Raad kon zich met het voorstel verenigen maar stelde een wijziging van de omschrijving van de vlag voor.
- ¹¹⁵ W.A. van Ham, *Wapens en vlaggen*, 204.
- ¹¹⁶ Gemeentearchief Zundert, dossier gemeentevlag, 1962; *Wapens 1989*, 42.
- ¹¹⁷ Zie bijlage 1, Wapens- en vlagbeschrijving, nrs. 11, 14-16.
- ¹¹⁸ Zie bijlage 1, Wapens- en vlagbeschrijving, nrs. 12, 13 en 17.
W.A. van Ham, 'Verder onder oude vlag,' *Vexilla Nostra* 40 (2005) nr. 245, 31.
- ¹¹⁹ J.Th. Melssen, 'Wapen en vlag voor de nieuwe gemeente Alphen-Chaam', in: *Van Schild en Vaan VI (1999)*, 19-20; *Rapport aan het gemeentebestuur van april. 1997*, 8. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nr. 10.
- ¹²⁰ *Vlaggen 1989*, 42: Dit voorstel betrof een witte vlag, waarin een gelijkbenige groene broekingskeper, dat tot op de helft van de vlaglengte zou gaan reiken. Op het midden van het uitwaaiend gedeelte (de vlucht) zou een rood Jeruzalemskruis worden geplaatst.
- ¹²¹ J.Th. Melssen, 'Wapen en vlag ... Zundert', 22-23. Zie hierna bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving nr. 18.
- ¹²² J.Th. Melssen, 'Wapen en vlag ... Alphen-Chaam, 20-21. Zie bijlage 1, Wapen- en vlagbeschrijving, nrs. 26 en 27.
- ¹²³ Vriendelijke mededeling van de heer K. Leijten te Ulvenhout.
- ¹²⁴ J.H. Keuzenkamp, 'Gemeentewapens', 10. Het bedoeld besluit is gepubliceerd in Staatsblad 1852, nr. 201..
- ¹²⁵ J.N. Elenbaas, *Handboek voor de beoefening van het Nederlandsche administratieve recht Deel I (Gemeentewet)* (Alphen aan den Rijn, 1932), 269-271.
- ¹²⁶ J.H. Keuzenkamp, 'Gemeentewapens', 10.
- ¹²⁷ [Hogenstijn] in *Hartmans Tijdschrift* (juni 1976), 172-175.
- ¹²⁸ Dat is iets te ambtelijk gezien, want iedere vlaggenfabrikant kan exemplaren, uiteraard op bestelling, leveren. De vlag is door publicaties, onder andere op websites, heel goed bekend.
- ¹²⁹ J.H. Keuzenkamp, 'Gemeentewapens', 23-25.
- ¹³⁰ Van de vijftien parels zijn er drie verhoogd.
- ¹³¹ De leeuwen zijn van natuurlijke kleur; de kroon heeft zeventien parels, waarvan drie verhoogd.
- ¹³² De omschrijving van de schuinkruisen in de wapens van Galder en Strijbeek als "andrieskruisen" is een verkeerd gebruik van een verouderde term die thans doorgaans "Sint Andreaskruisen" of nog beter "schuinkruisen" luidt.
- ¹³³ De omschrijving van het schildhoofd als "hoofdschild" is een onbegrijpelijke en onjuiste omwisseling van woordelementen.